

***Ўзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы билим
министрлиги***

Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети

Қарақалпақ әдебияты кафедрасы

Қарақалпақ әдебияты тарийхы

пәни бойынша лекция тексти

Улыўма жыл бойлық оқытылатуғын саат: 100

Лекция саат: 42

Әмелий саат: 44

Семинар: 14

Пән оқытыўшысы:

ф.и.к. П.Алламбергенова

НӨКИС - 2007 жыл

КИРИСИЎ

ҚАРАҚАЛПАҚ АДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ ПӘНИНИНҢ МАҚСЕТИ ҲӘМ ЎАЗЫЙПАСЫ

Дуньядағы қайсы бир халықтың яки мәмлекеттиң мәденияты тарийхын үйрене-туғын болсақ, сол халықтың тарийхий турмысына барып тамырласатуғынына көзимиз жетеди. Сонлықтан, қарақалпақ халқының мәденияты, яғный әдебияты туўралы сөз етер болсақ, биз әлбетте оның тарийхы менен байланыстырмай үйрениўимиз мүмкин емеслигин аңдаймыз.

Қарақалпақ халқының ерте ерте дәўирдеги тарийхы туўралы мағлыўматлар. П.П.Ивановтың ЁСборник материалы по истории каракалпаковё (М.,Л.,1935), ЁСборник этнографииё (Книга IV, 1940), ЁСоветское Востоковедениеё (Книга III, 1943), С.П.Толстовтың ЁҚарақалпақ халқының келип шығыўыё. (Краткое сообщение института этнографии. Кн 2, 1947), ЁҚарақалпақлар археологиясының изертлениўиниң жуўмақлары (Бюллетень АН УзССР, 1945, N 9-10)., Өз.ИА. Қарақалпақстан филалының тарийхий секторы илимпазларының қатнасыўында шыққан ЁҚарақалпақ-стан АССР тарийхыё, ЁҚарақалпақ тарийхының очерклеріё, М.К.Нурмахамедовтың, Т.А.Жданконың, С.К.Камаловтың ЁКаракалпакиё (Изд.ЁФанё,Т.1971) ҳәм басқа да бир қатар тарийхий мийнетлерде кең түрде көрсетилген илимлериниң докторы Т.А.Жданко ЁҚарақалпақ халық дәстаны ЁҚырық қызё бизиң эрамыздан бурынға V әсир ўақыяларын көз алдымызға келтириўши бирден-бир қунлы шығармалардың бириё¹ деп жазады.

Көрип өткенимиздей, қарақалпақ әдебиятының сағалары күтә әйемги заманлардан басланады екен. Бундай исенимли шешимди басқа да илимпазлардың пикирлери тастыйықлайды. ЁҚарақалпақ поэзиясының дереклери оғада ерте заманлардан, әйемги ўақытлардан басланады, -деп жазған еди академик М.К.Нурмахамедов. -Ё...Қарақалпақ поэзиясының дореўин қарақалпақлардың халық болып қалиплесиўи менен байланыстырыў, ал поэзияның сағаларының әдеўир ерте ўақытлардан, қарақалпақ халқы келип шыққан әйемги массагетлердин, черноклобуки-печенег қәўимлериниң, қыпшақ, ноғай аўқамларының руўхый өмиринен излеў керекё². Белгили алым, профессор И.Сағыйтов ЁТарийхқа нәзер салсақ, қарақалпақ халқы ең әйемги халықлардың бири екенлигин, оның әсирлерден арыға кететуғынын көремиз, - деп жазады... қарақалпақ әдебиятының тарийхын тек ғана беридеги XVIII әсирдеги айырым фактлер менен шеклемей, анағурлым ерте ўақытлардан баслап изертлеў керекё³. Филология илимлериниң докторы, профессор К.Мамбетов қарақалпақлардың мәдений ҳәм әдебий мийраслары бойынша төмендегидей пикирлерге келген еди: ЁҚарақалпақлар шығыстың әйемги халықларының бири болып тарийх бетлеринен көп әсирлик мәдений ҳәм әдебий мийрасларын сақлап қалған халықлардың бири,

¹ М.А.Жданко ЁКаракалпакский героический эпос как истории-этнографический источник. Сов-а этнография: 1958, стр.110

² М.Нурмухамедов. Қарақалпақ жазба әдебиятының дөрелиўи ҳаққында. ЁӘмиўдарьяё, 1968 N 6 120-бет.

³ И.Сағитов Әдебият тарийхын қайсы дәўирден баслаў керек?ЁӘмиўдарьяё, 1968 N 11, 112-бет.

...узыннан сыбай созылған жаўгершиликлер халықтың руўхый мәдениятының толық сақланып қалыуына мүмкиншилик бермеді¹

Көпшилик илимпазлар қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиў дәреклерин әйемги түрк тиллес халықлардың жазба естеликлери менен байланыстырады Шынында да өзбек, қазақ, қырғыз татар, азербайжан, түркмен ҳәм басқа да түркий тиллес халықлардың әдебиятлары сыяқлы, қарақалпақ халқының да әдебиятының тарийхы сол әйемги жазба естеликлерге барып ушласатуғыны гуман туўдырмайды.

Тарийхый ҳужжетлерде түрк қағанаты деп аталыўшы улкен держава VI әсирлерде арқасы славян князликлери, батысы Византия мәмлекети, Шығысы Қытай, Индия, сондай-ақ Египет мәмлекетлери менен шегаралас жайласқаны белгили. Түрк қағанлығында VII әсирде Түркмеш қағанлығы, Табғаш қағанлығы, VIII әсирде қаралуқлар, буннан кеийн Оғуз ҳәм Қыпшақлар ҳүкимдарлық еткенлиги мәлим. X-XII әсирлерде болса қаралуқлар ҳәм яғмалар Қарақанийлер мәмлекетин дүзди. Соңынан Шыңғыс хан атланысларынан нәтийжесинде орта Азиядағы түркий тиллес халықлар арасында бөлинип кетиўшилик пайда болған.

Бирқанша илимпазлар сөз етип отырған дәўирлердеги жазба әдебиятты қәлиплестириўде қарақалпақлардың да айрықша орны бар екенин атап өтеди. Мәселен, илимпаз Әмир Наджип ЁТүрк тиллес халықлардың әйемги жазба әдебиятын қәлиплестириўде биринши татар, башқұрт, өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркмен, әзербайжан, халықларының ата-бабалары әдеўир дәрежеде үлес қосқан² деп дурыс баға береді. Демек илимпаз Әмир Наджиптиң пикирине қарағанда қарақалпақлар түркий халықлардың әйемги жазба әдебиятының қәлиплесиўине де үлес қосқан екен. Олай болатуғын болса бүгинги күни биз Орхон-Енисей жазыўларын қарақалпақ халқының ески әдебий мийрасларының сыпатында үйрениўге толық ҳуқықымыз бар деген жуўмақ шығады.

Қарақалпақ халқының VII-VIII әсирлердеги мийрасларын сөз еткенимизде, әлбетте Қорқыт ата туўралы айтып өтиўимизге туўра келеди. Дунья әдебиятларының көпшилигине белгили болған, ЁКитаб и дедам Қорқутё (Қорқыт ата китабы) бир нешше рет СССР ИА Шығыстаныў иниституты тәрәпинен басылып шықты. Қорқыт ата туўралы аңызлар қарақалпақ, қазақ, өзбек ҳәм түркмен халықлары арасында кеңнен таралған. Илимпаз В.Бартольдтиң ЁТүрк эпосы ҳәм Кавказё деген мийнетинде Қорқыт ата китабы тек Орта Азияда жасаўшы халықларға ғана емес, ал Кавказ халықлары арасында да әдеўир белгили екенлиги айтылған.

Қорқыт ата өз дәўириниң талантлы сөз зергери, яғный шайыры болғанлықтан, оннан неше-неше әсирлер кеийн жасаған түркий халықлардың уллы шайыры Әлийшер Наўайы ҳәм Әбдирахман Жамийлер ҳүрмет пенен өз дәрәтпелеринде еске алғанлығы белгили. XVI әсирдеги Хорезм ҳүкимдарларының бири, тарийхшы Абулғазы Баҳадырханның ЁШажарайи тарахимаё, ЁШашарайи түркё мийнетлеринде Қорқыт ата туўралы пикирлерди ушрастырамыз.

¹ К.Мамбетов. Әйемги қарақалпақ әдебияты. ЁҚарақалпақстанё., Нөкис, 1976, 49-бет.

² . Әмир Наджип. Кишаккенско-Оғузекий литературный язык Мамлюкского Египта XIV века (Док-я дисс-я). М., 1969.

Қарақалпақ жыраулары болса Қорқыт атаны өзлеріне руұхый пир, устаз тутқан. Қарақалпақтардың ертедегі ата-бабалары Ұятан тутқан Сырдарьяның қуяр аяғында Қорқыт ата мазары бар. Қарақалпақ жыраулары өз дәстандарын, толғау хәм термелерін жырлаудан алдын Хәзирети Бурық - Қорқыт ата, деп оның руұхына сыйынып алады екен.

Қарақалпақтардың арасында Қорқыт атаның қобызы туұралы да хәр қыйлы аңыз-әңгімелер көп. Профессор Қ.Айымбетов жыйнаған материалдардың арасында ЁҚорқыт ата қобызы аспаннан түсиптимишө деген мағлыұматлар да бар. Белгили орыс илимпазы академик В.М.Жирмунский ЁОғузский героический эпос и Книга Қоркутаё деп атаған китабында ЁҚорқыт хәққында оғада характерли аңызларды жазып алғанлығы ушын қарақалпақ фольклористи Қ.Айымбетовқа алғыс айтаманё, деп өзиниң миннетдаршылығын билдиреди.

Филология илимлериниң докторы, профессор.К.Мамбетов Қорқыт ата дөретиўшилигин қарақалпақлар менен байланыстырыўшы тийкарғы факторларды, бириншиден, Қорқыт ата қарақалпақларға тили жүдә жақын оғуз-қыпшақлардан шыққанлығын, екиншиден, қарақалпақ халқының аўызеки әдебиятында Қорқыт ата туұралы жүдә көп легендалар сақланып қалғанлығынан¹ излейди. Қорқыт ата дөретпелерин қарақалпақ әдебиятының ертедегі сағаларының бири деп биймәлел пикир жүритиўмиз мүмкин.

Қарақалпақ әдебиятының тарийхый тамырларының және бир тармақлары IX әсирде жазылған ЁОғузнамаёға барып ушласады. Бул шығарма, негизинен, оғуз қәўим-лериниң тарийхына сүйенген, яғный Оғуз батырдың туўылыўы, оның Сырдарья жағаларынан Едил дәрьясы жағаларына шекемги саўаш жүргизиўлерин сөз етеди. Ески қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша арнаўлы жумыслар ислеген К.Мамбетов өз пикирлеринде ЁОғузнамаё ның тили мәселесине келетуғын болсақ, шығарма IX әсирде жазылыўына қарамастан қарақалпақ тилине бир қанша жақын² деп жазады.

Хәммемизге мәлим, VIII әсирде араблар Орта Азияны басып алады. Хәм қылыштың, хәм диний идеологияның қатаң күш салыўлары нәтийжесинде түркий тиллес халықлардың, соның ишинде қарақалпақтардың да мәдений, әдебий мийраслары қуртып жиберилди. Себеби, араблар сол дәўирде басқа исенимдеги халықларды динсизлер, қудайсызлар деп есаплайтуғын еди. Хәм ислем динин олардың санасына беккем орнатыў ушын мәдений хәм әдебий мийрасларын аяўсыз түрде жоқ қылды. Мәмлекет тили араб тили болды. Усыған байланыслы түркий тилинде жазылған шығармалар елеспесиз қылып кетти. Сонлықтан сол дәўирдиң саўатлы хәм талантлы адамлары өз дөретпелерин араб тилинде жазыўға мәжбүр болды.

Түркий қәўимлерден шыққан аса билимли хәм талатлы адамлардың араб тилинде жазған мийнетлери араб мәденияты тарийхынада сиңисип кетгенлиги белгили.

Буның мысалы ретинде Мухаммед ибн Муўса аль Хорезмий, Абунасер Фарабий, Абу Райхан Беруний сыяқлы уллы тулғалардың дөретиўшилигин көрсетиўимиз мүмкин. Солай болса да, түрки тилдиң, әдебиятының раўажланыўы ушын гүрескен инсанлар болды. Солардың бири - XI әсирдеги белгили филолог Махмуд Қашқарий. X

¹ К.Мамбетов. Әйемги қарақалпақ әдебияты. ЁҚарақалпақстанё., Нөкис, 1976, 22-23-бетлер.

² Сонда. 27-бет

әсирдің бас гезлерінде қарлуг қәуимлериниң аўқамы күшейди ҳәм Орта Азиядағы ең үлкен Қарақанийлер мәмлекети дуньяға келди. Қараханийлердің пайтахты Қаш-ғарда болды. Соңынан Баласағунге көширилгени мәлим.

Махмуд Қашқарий ЁДевону луғатит түркё деген шығарманы жазды, бул жумысында ол араб тилине алты мыңнан аслам түркий сөзди аўдарған. Бул китапта халық поэзиясына тийисли көп ғана шығармалар киргизилген. ЁДевану луғатит түркё теги көп ғана нақыл-мақаллар, поэзиялық қатарлар өзлериниң формасы ҳәм мазмунны жағынан қарақалпақ әдебиятында бар болған нақыл-мақалларға, қосық формаларына сай келеди.

Россияның Москва қаласында 1962-жылы шыққан ЁНароды Средней Азии и Казахстанаё деген мийнетлер жыйнағының I томында ЁҚарақалпақ халқы ерте дәуірлерден баслап, ески түрк халықлары менен бирге араласып жасады, олар менен тығыз байланыста болдыё, деп айрықша атап өтеди. Бул пикирлер қарақалпақ халқының әдебиат тарийхының жүдә ерте дәуірлерден басланатуғынын және бир мәрте тастыйықлайды.

XI әсирде жасаған пүткил түркий халықлардың, содай-ақ қарақалпақлардың да бабасы деп саналатуғын шайыр Юсуп Хас Ҳажып дуньяға өзиниң ЁҚутадғу билигё дәстаны менен белгили. Бул дәстан да түркий тилде жазылған болып, дәстанның тилинде ески қарақалпақ жазба тилине уқсас таманлары көп.

XII әсирдің екінши ярымында түрик тиллес халықлардың әдебиятында және бир бақалы шығарма дуньяға келди.

Бул шығарма - ЁҲибат-ул ҳақойикё (ЁҲақыйқатлар сыйлығыё) Оны жазған шайыр Ахмед Югнакий деген адам болып, туўылған жери Қараханийдлар мәмлекетиниң Югнак қаласы екенлиги белгили. Бул қала Түркистан қаласына жақын этирап-ларда болған.

Қарақалпақ тилине ең жақын жазба естеликлердің бири XIII әсирден қалған бий бақа естелик- ЁКодекиус-куманикусё. Бул жазба естеликти ЁҚыпшақлар-сөзлигиё деп те атайды.

Қарақалпақ халқы Хожа Ахмед Яссаўийди өзлериниң бабасы деп есаплайтуғыны белгили. Хожа Ахмед Яссаўийден мийрас болып бизге ЁДеўаны ҳикметё дөретпеси қалған. Яссаўийдің туўылған жылы анық емес, бирақ қаза тапқан жылы 1166-1167 жыллар деп көрсетиледи.

Қарақалпақ тилине күтә жақын шығармалардың бири XIII әсирдің ақыры XIV әсирдің бас гезинде жасаған шайыр Хорезмийдің ЁМуҳаббатнамаё дөретпеси.

Егер, биз, қарақалпақ әдебияты тарийхының сағаларына нәзер салар болсақ әлбетте оны үйрениўде жоқарыда сөз етилилген жазба естеликлеримизди атлап кете алмаймыз. Олар:

1. Орхон-Енисей жазба естеликleri
2. Қорқыт атаның ЁКитоб - и дедem Коркүтё ы
3. ЁОғузнамаё
4. Махмуд Қашғарийдің ЁДевану луғатит түркё шығармасы
5. Юсуп Хас Ҳажыптың ЁҚутадғу билигё дөретпеси
6. Ахмад Югнакийдің ЁҲибатул ҳақойикё шығармасы

7. Кодекиус-куманикус
8. Хожа Ахмед Яссауийдин ЁҲикметлер китабыё
9. Хорезмийдин ЁМуҳаббатнамасыё.

Бул жазба естеликлер бүгинги раўажланған қарақалпақ әдебиятының тийкарларының бири, бүгинги әдебиятымыздың ески тарийхы деп биймәләл айтыўымыз мүмкин.

Биз барлық түркий тиллес халықларға, сондай-ақ, қарақалпақ халқына ортақ болған жазба естеликлерге дыққат аўдардық. Қарақалпақ халқының әдебияты тарийхында жазба естеликлер менен бир қатарды авторы белгили аўызеки әдебиат үлгилери де ушырасыды. XIV-XVII әсирлердеги бир қатар жазыўлар дәстан хәм толғаў термелерди жырлаў менен ғана шекленбеген. Олардың арасында өзлери толғаў хәм термелерди дәрететуғын жыраўлар да болған. Олар:

1. Соппаслы Сыпыра жыраў
2. Асан Қайғы
3. Доспанбет жыраў
4. Мүйтен жыраў.

Сонадй-ақ өзиниң шешенлик өнери менен сөзде усталығы менен көп ғана ҳикметлердиң авторы сыпатында танылған Жийренше шешеннинде қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен орны бар.

Қарақалпақ әдебиятының сағасында турған жыраў шайырлардың ең ири тулғаларының бири Жийен Аманлық улы XVIII әсирде жасаған. Халқымыздың тарийхына тиккелей байланыслы болған тарийхий толғаўлар хәм поэмалардың авторы. Илимий жәмийетшилик Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш усаған шайырларды жазба әдебиятың ўәкллери сыпатында таныйды.

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында бундай шайырдың қатары және де толысты. Қарақалпақ әдебиятының тарийхы раўажланыўдың өзине тән нызамлы қубылыслары менен толы. Қарақалпақ әдебияты тарийхы пәни ерте дәўирдеги қара-қалпақ әдебияты хәм XIV әсирден XX әсирге шекемги әдебиятымызды үйрениўди өз алдына мақсет етип қояды.

КҮНХОЖА ИБРАЙЫМ УЛЫ

1. Күнхожаның өмири хәм деретпелери, шығармаларының баспада жәрияланыуы, изертлениу мәселелери
2. Күнхожа шығармаларының жанрлық тематикалық бағдары. Заман шынлығының сүүретлениуи
3. Күнхожа шығармаларында тууылған жер, ел, халық ұатан, темасы

Күнхожа Ибрайым улы қарақалпақлардың Хорезмге келип қонысланғаннан кейинги биринши шайыры, бақсысы, халық мәпин жырлаушы классик шайыры болып табылады. Кунхожаның өмирбаяны ҳаққындағы мағлыұматлар оның ЁЖарымадымё, ЁЖайлауымё қосықларында бериледи. Шайырдың жасаған Қарақалпақстаның арқа тәрәпи, Тахта көпир районы аймағы Арал теңизиниң бойлары, Терис төбе, Узын қайыр, Ержан атаў, Тоқтас Мантақ бойларында болған.Кунхожа дәслепп Мойнақта, Жаңадарья бойындағы мектеп-мешитте оқып сауат ашып соң Қарақум ийшан медиресесинде өз билимин жетистиреди. Медреседе ол диний билимлер менен қатар тәбиятты, дүньяны илимлери мененде шуғылланады. Және де Хожа Ахмет Яссаўий, Сулайман Бақырғаний, Суўпи Аллаяр, Наўайы, Физулий, Бедил, Мақтумқулы мийнетлери мененде танысады. Кунхожа жетилик хәм жоқшылыққа қарамастан медреседе оқыўын даўам етип оны питкереди. Кейин өзиниң аўылында устазлық етип балаларды оқытады, мектеп шөлкемлестиреди.Өзи бақсышылықты үйренеди, қыссаханлықты үйренеди хәм халық алдында көркем шығармаларды оқып хәм дуўтар менен берип жүреди. Дуўтарды да жақсы шертетуғын сазенде болады.

Тарийхый мағлыұматлар бойынша Мадрейим Мухаммед Рахим хан 1810-1825-жылларда, Аллақулы хан 1835-1842-жылларда, Мадемин Мухамед Амин хан 1845-1855-жылларда Хийуаға ханлық еткен. Шайыр усы ханлардың бәрине көрген. Кунхожа өмир сүрген жылларда қарақалпақ халқы сиясий, мәдений, экономикалық жақтан аўыр жағдайларда жасады. Кунхожа Айдос бий, Ерназар бий баслаған халық азатлық көтерислердин бәриниң де қатнасыўшы хәм бирден-бир идеологы болған. Көтерилис жеңилиске ушрағанда шайыр ЁКел, кел, Хожа өзине кел!ё,Ёайдос бий кешти әлемненё...ЁХожам, саған не болды ?!ё сыяқлы шығармаларын жазды хәм халықтың руўхын көтерди Кунхожаның 1855-56 жыллардағы Ерназар ала көз баслаған халық азатлық көтерилислерин белсендилеринен бири болғанлығын Бердақ шайырда былай тастыйықлайды . ёЕрназардың заманында Кунхожа өттиё.

Кунхожа өзинен бурынғы өткен алым, улама, шайыр адамларды жүдә қадирлеген, оларды зыярат етип турған. Мәселен Хожа Ахмет Яссаўий хәм Хәким ата-Сулайман Бақырганий әўлийелерине барып зыярат еткен, олардың шығармаларын қәстерлеп үйренген. Кунхожа мудама аллаға сыйынып жасаған. Ислам дини бойынша көп нәрселерди билген улама адам болған.Кунхожа қазақ халқының арасына барып Ақ төбе әтрапындағы аўылларда мектеп ашып қазақ балаларын оқытқан, қазақ халқы арасында ағартыўшылық жумысларын алып барған.Қазақ халқы Кунхожаның терең хұрметлеген. Кунхожа Хорезмде, туркмен халқы арасында қызыл орда халқы арасында болып көп жерлерди, еллерди көреди, илим уйретиўге айрықша кеўил бөледі. Қазақ

халқының классик шайыры Шернияз Жарылғас улы менен түседі. Қудери ақын менен де айтысады. Хийұаның ханы Мадемин хан шайыр, сазенде, бақсы қыссахан адамларды жыйнап талантлыларды сынақтан өткереді. Хан салтанатын мақтатыу үшін жумыс шөлкемлестиреді. Усыған Кунхожада шақыртылады. Сонда ол өзинің белгили ЁУмытпаспанё, ЁТүйе екенсенё қосықтарын дөретеді. ЁТүйе екенсенё қосығын жазыуда Шернияз ақынның шығармаларынан үлгі алады.

1873-жыл орыстардың елді ғәрезли етип бағындырыуы 74 жасар шайырға да қатты тәсир етеді. Кунхожа заман қыйыншылықтарынан қысылуы, ауыр азап шегіулер ҳаққында бир қанша қосықтарын жазып бунда бәри ханлық, патшалық басқарыу системасынан екенлигин уғындырады. Улыұма Кунхожа қарақалпақ халқының тарийхы, мәдениаты үшін әҳмийетке баҳалы мийрасларды дөретти.

Кунхожа шығармалары 1830-жыллардан баслап жыйнала баслады. Буларды халық арасынан жыйнаған С.Маўленов ҳәм Ш.Хожаниязовлар болып табылады. Кунхожаның шығармаларын баспадан шығарыу 1938-жылдан басланды. Биринши мәртебе шайырдың ЁКун қайдаё қосығы Төркүлден шыққан ЁӘдебий алманахё та басылды. Оннан кейин усы журналда ЁТүйе екенсенёқосығы басылады. 1940-жылы шыққан ЁҚарақалпақ халық творчествасы ё деген топламда Кунхожаның ЁЖайлауымё, ЁУмытпаспанё, ЁТүйе екенсенё, ЁОрақшыларё, ЁШопанларё, ЁБай баласыё, ЁЕл мененё деген қосықтары басылады. Усы жылы ЁШопанларё, ЁОрақшыларё, ЁУмытпаспанё деген шығармалары биринши рет орыс тилине аударылады. Уллы уатандарлық урыс жылларында шайырдың ЁЕл мененё қосығы ЁХалық батырларыё деген топламда басылады. Шайырдың толық шығармалары биринши рет 1949-жылы Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы тәрәпинен шығарылды. Буған 30 ға шамалас шығармалары киреди. 1960-жылы екінши рет шығармалары толықтырылып шығарылды. Буған изертлеуши Бабаш Исмаилов алғы сөз жазды.

Кунхожа шығармаларын биринши рет илимий бағдарларда изертлегенлер Н.Даўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуровлар болды. Кунхожа шығармалары ҳаққындағы ең биринши мақаланы Н.Даўқараев жазды. Ол 1939-жылы қарақалпақ жазыушыларының екінши съездинде баянат жасап Кунхожа реалист шайыр, ҳақыйқат шайыр, ҳақыйқат халық жыршысы, халық ой-пикирлерин сәўлелеуши шайыр екенлигин дәлийлейди. Бул баянат ЁҚарақалпақ поэзиясыё деген пенен ЁДружба народовё альманах журналында 1939-жылы Москвада басылды. Буннан кейин Қ.Айымбетов пенен О.Кожуровлар ЁҚара-қалпақ әдебиятының түрлеріё деген мақаласы жазды. Бул ЁҚарақалпақ әдебиятының түрлеріё деген мақаласын жазды. Бул ЁҚарақалпақ әдебиятын ҳәм искусствасыё деген журналда 1940-жылы N2 санында басылды.

Кунхожа творчествасы бойынша белгили тарийхшы С.П.Толстов, Орта Азия халықтары әдебияты, мәдениаты бойынша көп жумыс ислеген Е.Бертелсь, Л.Климович, Азербайжан алымы Г.Араслы, Өзбекстан Илимлер Академиясының Академиги М.Т.Айбек, Қазақ алымы Б.Кенжебаевлар оғада әҳмийетли пикирлерин айтты. 1960-жылы Кунхожаның қайтыс болғанына 80 жыл толыу мерекеси сөз жүзинде белгиленеди. Изертлеуши Бабаш Исмаилов Кунхожа творчествасы бойынша кең түрде илимий изертлеу жумысларын алып барып бир қанша мағлыұматларды

топлады. Усы негизде ол ЁКунхожаның өмири хэм творчествасыё деген монографиялық изертлеў жумысын китап етип 1961-жылы шығарды. Усы тема дөгерегинде кең түрде жумысларын алып барып Б.Исмаилов 1965-жылы кандидатлық диссертациясын шықты. Оның монографиясында ЁКирисий, Кунхожа қарақалпақ классик поэзиясының көрнекли уэкили, Кунхожа творчествасын изертлеўдин ҳазирги жағдайы, Кунжхожаның өмири ҳаққында мағлыўматлар, Кунхожаның өмири ҳаққында мағлыўматлар, Кунхожа жасаған дәўирдин тарийхый әдебий характеристикасы, Жуўмақ деген баплардан кең түрде илимий изертлеўлер жүргизилген. 1956-жылы биринши мәртебе Қарақалпақ поэзиясының антологиясы шығып бунда Кунхожаның ЁЖайлаўымё, ЁЕл менен ё, ЁОрақшыларё, ЁТүйе екенсенё, ЁАқ қамысё, ЁНеге керекё, ЁНе болдымё қосықлары жарияланған. 1959-жылы бул топләм өзбек тилинде поэзияның антологиясын болып басылады. Сонда биринши рет Кунхожа шығармалары өзбек тилине аўдарылады.

Б.Исмаилов өзиниң Кунхожаның Айхожа деген инисиниң шаўлығы Смет Абдирасў-лий улының шайырдың улынан шайырдың ата-бабалары ҳаққындағы мағлыўматты жазып алады. Кунхожаның арғы атасы Ибат деген киси болған, оннан Ибраиым, Шоқ деген еки бала болған. Ибраиымның Кунхожа, Айхожа деген үш баласы болған. Айхожаның баласы Ернияздың, Абдирасулий баласы Смет екенин айтады.

Бердақ шайыр Кунхожаны мудамы устазым деп санаған. Ол ЁИзлер едимё деген қосығында былай жазады:

Мақтумқулыны оқығанда,
Айтар едим ҳәр заманда,
Кемис барма беглер онда,
Сөзин таўып қылар едим.
ЁӨмиримёқосығында былай жазады:
Айтар сөзлерим тыңлатып,
Кемис жерлерин ҳәм оңлатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Ҳэз етип өткен күнлери.
Және де: Белгили халыққа нышаны,
Ядыма тур ҳәр қашаны.
Қартайған Кунхожаны,
Көрген күнлерим, күнлерим.
Өтеш шайыр ЁӨтти дүнияданё қосығында былай жазады:
Шайырлыққа жүдә сөзлери талип,
Заманның рәўишин сөйлемес қалып.
Мақтумқулы - Магриптен үлгилер алып,
Лақабы Кунхожа өтти дүньядан.
Намазына халық қалмай жыйналды,
Қарақалпақ, қазағы да қыйналды.
Табытын шәкирти қалмай айналды,
Әрман менен Кунхожа өтти дүньядан.

Күнхожа шығармалары бойынша соңғы уақыттары Н.Жапақов өзінің ЕРеволюцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятында реализм мәселесідеген /Н-1972/ мийнетінде ЕРеалистлик шығарма халыққа шығарма халыққа хызмет етедіи илимий мақаласын жазады. II томлық, I-кітап, Н-1979 58-87-бетлер /бунда Күнхожаның дәуіринің уллы шайыры екенлиги турмыс ҳақыйқатлыққалрын реалистлик сүүретлеу өзгешеликлери шеберлиги жөнинде баҳалы пикирлер бериледи. Белгили әдебиятшы хәм тилши алым, филология илимлериниң докторы, профессор Хамидов ЕШығыс тиллериндеги жазба дереклерё деген мийнетиндеЕКүнхожаның дөретиўшилигинде жазба дереклердин тутқан орныё илимий мақаласын жазады. (Н- ЕБилимё, 1991, 118-145-бетлер) Педагогика илимлеринин докторы профессор О.Алеуов ЕҚарақалпақстанда тәлим-тәрбия ойлардың қәлипlesiўи хәм раўажланыўё монографиясында (Н-ЕБилимё- 1993,301-321-бетлер) Күнхожаның ағартыўшылық көз қараслары ҳаққында илимий пикирлерин айтады. Университетке арналған ЕҚарақалпақ әдебияты тарийхыёсабақлығында философия илимлериниң докторы К.Султановтың Күнхожа ҳаққында бираз илимий пикирлери бар. Соңғы уақытлар К.Мәмбетовтың, К.Мақсетовтың пикирлери шықты. 1989-жылы Күнхожаның ЕЕл мененёдеген қосықлар топламы таңдамалы шығармалары негизинде шығып оған 46 қосығы киритилген. Күнхожаның творчесвасын изертлеу ҳәзирги дәуир көз қарасларынан иске асырылыўы керек. Бурынғы жазылған мийнетлердин бәринде критикалық көз қараста қарап пайдаланыўымыз керек болады. Мәселен профессор К.Мақсетов ЕУмытпаспанё қосығын Күнхожа жазбаған деген пикир айтады. Буларды изертлеп көрип дәлийллеўимиз тийис.

Күнхожаның шығармалары жанрлық жақтан халықлық лирика жанрын да жазылды. Ол лириканың ҳәр қыйлы түрлерине шебер пайдаланады. Көбинесе оның сүүретлеўинде лириканың ишки ой-сезимлерге қурылыўы ишки ой-толғаныслары арқалы турмысты бериў көбирек ушрасады. Мәселен шайыр өзи ҳаққында айтады, иштен толғанады, солай етип жәмийетлик, халықлық ой-пикирди келтирип шығарады. Және де булардан басқа сиясий лирика, гражданлық-турмыслық яғный өз ҳуқуқын, азаматлығы ҳаққындағы, инсанлық туйғулар ҳаққындағы мәселелерди сүүретлеу ге арнап жазылады. Және де тәри арнаў түри, символикалық сүүретлеу, тымсаллық түрден пайдаланыў, ақ қосық-верливр түрлери де ушырасады. Усыларға қарай Күнхожа шығармаларының тематикасы да кеңей-еди. Мәселен туўылған жер, ел, Уатан туйғылары ҳаққындағы қосықлар, мийнет адамлары образын сүүретлеу, жеке адам туйғылары, инсан мәпин гөзлеўши қосықлары хәм тағы басқа сатиралық бағдардағы қосықларқа арналған. Мәселен ақ қосық- верлибр түринде жазылған қосығына ЕМени баламё қосығы, символикалық сүүретлеўге ЕАқ қамысё, ЕҚара тасё, ЕАрбаё, ЕӨлген балықё қосықлары, лирикасы ЕҚызыл кумё, ЕЖайлаўымё ҳ.т.б . Ал ортаға риторикалық саўаллар таслайтуғын қосықлар ЕНе болдым?!ё, ЕНеге керек?!ё, ЕКим билер?!ё қосықлары астарлы мәнисте, тымсаллық формада образ жасаў ЕАзыўлыё, ЕДоңыз қабақё, ЕТўие екенсенё, ЕСок санарё, ЕЖаў торғайё қосықлары киреди. Булардан басқа туўылған жер, ел ҳаққындағы тәрип арнаў түриндеги лирика ЕЖайлаўымё, ЕЕл мененё қосықлары, сиясий лирика ЕУмытпаспанё ЕКүн қайда?ё, ЕҚашан көрермен?ё, ЕКөрин-бесё, ЕШалықлап мақсетли жерге баралмайё, ЕӨлимё,

ЁТўйе екенсенё т.б. ҳәр қыйлы бағдардағы шығармалар заман шынлығын ҳәр қыйлы түрлерде, усылларда сўўретлеўге қаратылды. Мәселен ЁШопанларё, ЁОрақшыларё, ЁКүн қайда?ё, ЁТўйе екенсенё қосық-лары ҳәм сиясий лирика, ҳәм мийнет адамларын сўўретлеўге арналған, ҳәм гейпара ханлық басқарыў системасының инсан мәпин гөзлеўге қаратылмаған ашкара етиўге қаратылыўы. менен айрықшаланады.

Күнхожа өз заманың оқымыслы, саўатлы болыў менен бирге дуўтар шертип өз қосықларын халық алдында атқарып берип жүрген талантлы бақсы да болған. Ол шығармаларында бәрхәма шынлықты, турмыс ҳақыйқатлығын, заман шынлығын толық ҳәм анық сәўлелендирген шайыр болды. Реалистлик сўўретлеў, турмысты дәлма-дәл түсиндирип бериў Кунхожа шығармаларын негизинде турды. ЁЗаманё қосығында шайыр өзи жасаған дәўирдин айқын ҳәдийселерин, турмыс қыйыншылықларын айқын алдымызға елеслетеди.

Қарап турсан бул заманға.

Сондай жайсыз шыбын жанға.

Жылға, сайлар толды қанға,

Әлеўмет бул қандай заман?!

Аштан өлгенлер көп болды,

Өликке жылға топ болды.

Ашлыққа аўырыў жуп болды,

Қыйын-кески болды заман.

Шайыр ЁКөринбесё деген қосығында заманның келбети буннанда бетер болып көркем образлы қатарларда сўўретленеди.

Жерди - көкти қайғы ҳәсрет қаплады,

Бул дүнъядан мениң елим көринбес.

Қайғылықтан ата мөкан көринбес.

Заман шынлығы усылай шайыр тәрептен шебер қурылған ибараларда гиперболалық усылларда айқын түсиндириледи. Шайырдың ЁЯранларё, ЁЭрманда ё, ЁОрақшыларё, ЁШопанларё, ЁКүн қайдаё, ЁЖарымадымё, ЁӨлимё қосықларында да заман шынлығы ҳәр қыйлы сўўретлеў усылларда жүзеге шығады. Кунхожаның ЁШопанларё қосығында дүзде қой бағып жүрген шопанлардың аянышлы турмысы оғада шеберлик пенен сўўретленген. Усы қосықты оқып отырғанында еспе қумлардың, тоғайлардың арасында, қула майдан дүзде күни-түни байдың қойларының изинде, үстин де жаман шапаны, аяғында шарық, жасы жетпей беллери бүгилип, көзлери тынып, қызыл жүзлери сарғайып, йининде жумыры салынған тор менен сўў толы мәслерин арқалап, қыйнаған ыссыда төслери қайқайып, тал таяғына суйнип асқар қумды аралаған шопанлардың аўыр турмысы көз алдынан кино ленталарындай бирим-бирим өтип отырады. Мине булар шайырдың турмыс ҳақыйқатлығын сўўретлеў шеберлиги болып табылады.

Йининде жумыры салынған торға,

Мәслерин арқалап қозғалып зорға,

Төслери қайқайып, шығалмай қырға,

Асқар қумды аралаған шопанлар.

Аўыр болып талдан кескен таяғы,

Ауыр сөзге сарсылып хәм қулағы,
Шырқырап шырмалып еки аяғы,
Қула дүзде қайғыда жүр шопанлар.

Кунхожаның ЁОрақшыларё, ЁКүн қайдаё усындай қыйыншылықлы өмир заман келбети ашып бериледи. Булардың хәммесине жасаған заман, дәуір қыйыншылықлары айыплы. Лекин усы заманды усындай етип қойған ел басқарыушылар, байлар, бийлер, зулым ханлар, әдилсиз беклер екенлигин шайыр айрықша уғындырады. Кунхожаның кәхәрманлары турмыс қыйыншылықтарын көп көрген мийнеткеш адамлар: шопанлар, орақшылар, балықшылар, жалланып мийнет ислеуши жарлы адамлар. Усыларға қарама - қарсы бул жәмийетте зықна, бай, сүтхор адамлар образлары жүдә шебер жасалған. Заманның қыйыншылықлы хәдийселерге толы, трагедияларға қурылыуына ел бийлеушилердин әдилсизлиги, ел басқарыушылар болған ханлар, беклер, хәкимлер, хәмелдарлардың, қазылардың шексиз зулымлықтары себебинен екенлиги айқын түсиндириледі. Күнхожа өзинің айрым жағдайларын, ауыр қайғысын сүүретлеу арқалы улыўма халықа тән болған турмыс шынлықтарын сүүретлейди. Мысалы: ЁМениң баламё, ЁБалам өлгендеё, ЁӘрмандаё, ЁЖарымадымё қосықтарында шайыр өз турмысындағы болған нәрселерден болған нәрселерден мысаллар келтирип өмир шынлығын сүүретлейди. Улыўма шайыр жасаған заманның жүдә ауыр қыйыншылықтардан ибарат екенлигин ЁӨлимё, ЁЯранларё, ЁМениң күнимё қосықтарда айқын сыпатланған. ЁЖарымадымё қосығында шайыр хақыйқатлықты айтқанлығын, бул ушын хеш нәрседен тайынбағанлығын сол себепли де қуўдаланғанлығын жазады.

Мақтамадым аталықты,
Сөйтип еттим қаталықты.
Ол хәм етти жаманлықты,
Сол азаптан жарымадым.

Күнхожа заман шынлығын сүүретлеуде мудама туўры жол тутты, хәр бир истиң дурыслығын, ҳадаллығын көрсетип берди. Әдилликти талап етти. Шайырдың ЁУмытпаспанё, ЁТүйе екенсенё, ЁЖарымадымё, ЁКим билер?ё қосықтарында турмыстың ашшы хақыйқатлықтары, заман шынлығы айқын ортаға қойылған. Шайыр халық турмысындағы болып атырған барлық ауыр қыйыншылықтардың, зулымлардың дерегин ханға байланыстырады. Ханның халықты әдилсизлик пенен басқарыуынан әдилсизлик пенен басқарыуынан деп белгилейди. Егер хан зулым болса халықтың күни дар билен, зар билен дейди шайыр.

Халқынды сораса залым патшалар,
Қассап янлы күни дар билен.

Күнхожа ЁКим билер?ё қосығында заман гардишлериниң ауыр жағдайларын көркем образлы қатарлар менен түсиндиреди.

Мениң ишим болды түтин,
Түтин екенин ким билер?
Бир элапат заман болды,
Бул хорлықтарды ким билер?!

Күнхожа бундай қыйыншылықтардан, аўыр қайғылы өмир ҳәдийселерден қутылыўдың жолларын ойластырады. Жасларды өз ғарезсизлиги ушын гүресиўге шақырады, әдил басшы болыўды, халықты дурыс басқарыўды айтады ЁНеге керек?ё қосығын усы бағдарда жазып ортаға саўаллар таслап, оның жуўабын турмыстан изленеди. Күнхожа шығармаларда XIX әсирдеги өмир шынлықтары, турмыс өзгешеликлери, шараятлары усындай бағдарларда терең сәўлеленген.

Хәр бир шайырда туўылған жер сезими- Уатан түсиниги оғада кең мәнилерде жырланады. Туўылған жерсиз шайыр болмайды. Кунхожаның туўылған жер, Уатан сезимлерин сүүретлеўши қосықларына ЁЖайлаўымё, ЁЕл мененё, ЁҚызыл қумё ЁШалықлап мақсетли жерге жете алмайё т.б. қосықлары киреди. ЁЖайлаўымёқосығында Ата журт, ана уатанды қәстерлеў сезимлери айрықша сүүретленген. Мысалы ЁЖайлаўымё қосығында:

Ата журтым ЁТуркистанан келгели,
Ата-бабам қоныс басқан жайлаўым.
Анадан туўылғалы есим билгели,
Ойнап қатар өскен қалын жайлаўым

Кунхожаның усы қосығы үлкен сүүйиспеншилик пенен жазылған. Бунда Уатан сезими айрықша алға қойылады. ЁЖайлаўымё қосығында Хорезмге көшип келген жыллары қыйыншылықтардың болғанлығы, ҳақыйқат мәканың табылмағанлығы сөз етилип жасыл жайлаў, халық мекән басқан ата мекән- қутлы қоныс болған туўылған жер, оның муқаддес екенлиги айрықша жырланған. Хорезмнен келгеннен кейинги жылларда яғный Хорезмге- Туркистаннан көшип қоныс басқаннан кейинги жыллар бул жерлердің ата мекән болып қалғанлығы, туўылған жерге айналғанлығы, жердің атамалары-бәри айқын жырланған. ЁЖайлаўымё қосығын оқыў арқалы шайырдың өмир баянына, жасаған жерине тийисли көп мағлыўматларды алыўға болады. ЁЖайлаўымё қосығын оқып көриў арқалы география менен шуғылланған алымлар қарақалпақ халқының XIX әсирдеги жайласқан мәканың-географиялық орнын, оның картасын дүзиўине болады. Себеби бул қосықта қарақалпақлар жайлаған барлық атаў, жер, орынлардың тарийхий атамалары айтылған, ЁЖайлаўымё қосығында қарақалпақлардың ата журты Туркистаннан көшип келгеннен кейинги ата меканы Әмударьяның еки бойы, Арал теңизине шекемги аралық-лар болғанлығы айтылады. Мысалы:

Қамыс орып алтаў-жетеў орақлы,
Терис төбе, Узын Қайыр жайлаўым.
Ержан атаў менен шығысы Ырза,
Теңизлерден аўқат еткен жайлаўым.
Балық аўлап Тоқтас, Мантық бойынан,
Балық шаншып жазда жүрип ойннан,
Ата-бабам аўқат еткен жайлаўым.
Әуел-ха өскен Көк өзек бойы,
Бекбан шығыл, Жаңа суўдың бойлары.
Шарқыраўық, Мүйтен бөгет жайлары
Жайылған байлардың сансыз қойлары,

Көзиме тотыя жүрген жайлауым.
Қол саға, Айырша, Тербенбес теңіз,
Әсиресе Айыршада өскенбиз.

Бұл қатарлардың бәрінде де шайыр туған жердің, жасаған меканның, жердің атамалары толық айтылады. Шайыр усы жерлердің жасаған қутлы мекан, хақыйқат жайлау болғанлығын мақтаныш сезимлери менен айтқан Кунхожаның ЁЕл мененәатлы классикалық шығармасында туылған жер, ел қәдири, уатанды қәдирлеу, ел менен мұдамы бир болыу, оны сүйиу сезимлери жырланған. Бұл қосық Кунхожаның ел, халық, уатан сезимлерин терең халықтық философиялық ойлар менен тәриппеп жеткеріу менен айрықшаланады. Кунхожа өзинің ЁЕл мененә қосығында жер, су, бағы бақшы, хәули-хәрем-барлығының көрки, кеуилдің ел менен, халық пенен, мийнеткеш адамлар менен, сонлықтан дүньяның рәхәти, шадлығы, жақсылықтардың барлығы халық ушын, барлық ел ушын болсын дейди. Соның ушында шайыр елин менен, жерин менен, халқым менен мұдамы бирге жаса, бирге бол, солар шадлы болса, сениң де шадлы, бахытлы болғаның деген мұқәддес сезимлерди жүзеге шығарады.

Аспанға ушарсан болса қанатын,
Шад боларсан шадлы болса елатын.
Халқын менен болса тилек муратын,
Кеулин шадланады узақ жыл менен.

Шығармада журт сораған патшаның, сүриу- сүриу мал айдаған байлардың, ел бийлеген хәмелдарлардың, ийшан, уламалардың, аталықтардың барлығын да күни ел менен, жер менен екенлиги айқын сүүретлеген.

Ғәзийне толысы алтын аршаның,
Хәули- хәрем және бағы-бақшаның.
Халықты сорап турған ханыу-патшаның,
Шалқығаны ғәрип-қәсер ел менен.

Кунхожаның барлық дәретиушилиги оны шын патриот, өз елин жаны-тәни менен сүйген, қаны қарысып кеткен, уатаны менен тығыз байланысып, туылған елин жанындай сүйетуғын оғада үлкен данышпан шайыр екенин дәлилейди. Шайыр өз дәуириндеги халық турмысының аянышлы картиналарын ауыр қайғырыу хәм шын тилеклеслик сезимлери менен жырлады, халықты ауыр азаптарға дуушар етип атырған ел басқарыушылар, бийлер, байлар екенлигин ашық айтты, булардың барлығын өз елин жерин сүйиу сезимлери менен араластырып, қарыстырып сүүретледі. Кунхожа қуғынға ушыраудан, жазыулық жазаланыулардан қорықтастан хақыйқатлықты айтты, халықтың мәпин жырлады, руұхын көтерди, ертенги келешектің нурлы болыуы тиледи. Туылған жер сезимин шайыр хәр бир қосығында терең патриотлық хауаз жырлады, оның хәр бир қосығы халықтың өмири менен, руұхы менен, қайғысы менен хәм үмитлери менен оғада тығыз байланыссы дәретилген. Шайыр өз елин, жерин, халқын, өз жеринің барлық тәбияттың, халықтың ең жақсы дәстүрлери менен минез-құлқын оғада терең сүйип жырлайды.

Көз ашып көргеним хәм жүргеним сенсен,
Көзиме тотия туған жайлауым.

Шайыр мудамы ел берлигин, татыулығын, бауырманлығын сақлауға умтылды.
Қарақалпақ халқының әйіемнен бирликли халық екенлигин жырлады.

Қытай-Қоңырат, хәмме қалын ел менен,
Ата- бабам аұқат еткен жайлауым.
Бес тоқсан мүйтеннің ата-бабасы,
Аны туўған меҳрибаны анасы.
Бир-биреўге туўысқанлық бермек қол,
Қара түнде сардар таппақ жол.
Пүтин ушын онлы - сол,
Ислеў керек барлық жағын ел менен.

Халықтың бирлигин әдиўлеп, халықтың қайғылы турмысын, келешектен жақсы
үмитін, жат журтларда жалланып мийнет етип жүрген қарақалпақ улларының елди
сағыныў сезимлерин баян етиў Кунхожаның басқа да өзинің көпшилик
қосықларының характерли белгиси болып булар шайыр творчествасындағы
патриотлық сүүретлеў бағдарларының бир бөлимін қурайды. Мысалы:

Бир кеткенлер ел дийдарын көре алмас,
Айра түстим туўып өскен елимнен. ЁӨлимё
Туўған жерлерин сағынып,
Қайғыдан ҳәйкел тағынып.
Хал сорасқанға шығынып,
Қайғыда жүр орақшылар.
Өскен жерине жете алмай,
Жумысты таслап кете алмай
Асқар қумлардан өте алмай,
Қайғыда жүр орақшылар.

ЁОрақшыларё

Он жыл болды елден кеттим,
Хийўада хызмет еттим.
Елди сағынып зар еттим,
Халқымды қашан көрермен.
ЁҚашан көрерменё

Шайыр ЁНеге керекё қосығында да туўылған ел, жер ушын жан кўидиретуғын
азамат жигитлер, әдил басшылар, қатқудалар адамлар ҳаққында ойланады. Елдің
ғамын ойланатуғын перзентлерди тарбиялауға кеуил бөлиў кереклигин алға қояды.

Халықтың арын арламаса,
Бары-жоқты барламаса.
Аш ҳәм тоққа қарамаса,
Аўан басшы неге керек?!
Халыққа әдил болмаса,
Жылағанды жубатпаса.
Халық татқанды татпаса,
Тахт йиеси неге керек ?!

ЭЖИНІЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ

1. Эжинияздың өмири хәм дөретпелери, шығармаларының изертлениүйи
2. Эжинияз шығармаларында туўылған жер, ел халық, ўатан темасы
3. Эжинияздың ЁБозатаўё поэмасы, мазмуны, идеясы

Эжинияз (әдебий лақабы ЗИЙЎАР) Қосыбай улы XIX әсирдеги қарақалпақ классик әдебиятының ең көрнекли уәкиллериниң бири. Ол дөретиўшилигинде өзине тән өзгешеликке ийе, оғада талантлы, оқымыслы, медресени айрықша тамамлаған ақун, улама, көркем сөз шебери сыпатында басқалардан айрылып туратуғын уқыпшылық пенен өз дәўириниң прогрессив идеалларын жүзеге шығарды, анық турмыс ҳақыйқатлығын шебер қурылған поэтикалық образлы ибараларда өткир ой-пикирлер менен тәсирли сәўлелендирди. Инсанға деген оғада гуманистлик идеяларды классик сыпатында алға қойды. ЁБул дүньяның көрки адам баласыё екенлигин XIX әсирдиң өзінде-ақ дәлийледи. Ал буны А.Горький 1905-жылларда ЁЧеловек-это звучит гордоё деген сөзлер менен кейин айтты. Усы бағдарда Эжинияз шайыр барлық шығармаларында инсанның руўхый дүньясын ашыўға айрықша кеўил бөлди. Ол қайсы бир темада жазбасын, бәри бир оларда адамзатты улығлаўға зор шеберлигин жумсады, оның ишки дүньясының кеңлигин, кеўил кейпиниң нәзиклигин, бул дүньяда инсаннан уллы, оннан қудирет, баҳалы зат жоқ екенлигин терең дәлилейди. ЁБул дүньяның көрки адам баласыёдеген терең философиялық қатарларды өзиниң дөретпелериниң негизги уйтқысы етип алды. Шайырдың инсанды улығлаў туйғылары оның Уатан сезимлер, туўылған жерди қадирлеп сүйиў, ана уатанның муқәддеслигин түсиниў ой-пикирлери менен тығыз ушласады ЁШайырдың ўатан тема-сының әжайып философиялық жуўмақлар менен сўўретлей алыўы кейинги аўлад ушын қағыйда, зәрүрли насият болып қалды. Эжинияздың Ёжер хәм ел билендур, ел хәм жер биленёдеген даналыққа қурылған қатарларында манги сөз етсе де гөнермейтуғын, бәрхәма жанарып бара беретутың жуўмақлар жәмленген. Шынында да жер елден, ел жерден айрылса бул трагедия-шайырдың өз ибарасы менен Ёдәрбедарликё, ямаса дийуанашылық, посқынлық. ЁМине шайырдың туўылған жерди, елди, уатанды сүйиўдиң ең тийкарғы шәртлерин уғындырыўға шақырған ой-пикирлери усылай көркем образлылық пенен баянланады.

Эжинияз шайыр 1924-жылы Мойнақ районы аймағында қараслы ЁҚамыс бөгетё деген жерде орта халлы дийхан хожалығында дүньяға келеди. Ол қарақалпақтың Қоңырат арысы ашамайлы урыўының сақыў тиресинен. Эжинияздың әкеси Қосыбай, оның әкеси Балтабек, арғы атасы Ақжигит өз дәўириниң батыр, дәўириниң батыр, саўатлы адамлары болған. Анасы Назийра сөзге шешен, дилўар, ҳәзир жуўап, өткир пикирли адам болып халық даналықларын, нақыл-мақалларды, ушырма сөзлерди, дәстанларды, терме-толғаў-ларды, халық қосықларларын жүдә жақсы билген. Эжинияз жасынан зийрек болып, аўыл-лық мешит-мектепте оқып билим алған. Оның туўысқан дайысы Елмурат ақун деген адам өз дәўириниң оғада саўатлы, билимдан адамы болып ол Бухарадағы МИР АРАБ медресе-синде оқып келген. Елмурат ахун диний китаптар менен бирге өзиниң уй китапханасында Хожа Ахмет Ясаўий, Сулайман Бақырғаний, Суўпы Аллаяр, Рабгузий, Фердаўсий, Бедил, Наўйы, Мақтымқулы,

Хафыз, Шийразий тағы да басқа кітаптарды сақтаған, оларға қызығып илим-билим үйренген. Әжиниязға дайысы устазлық етип илим-билим үйрениуге бағдарлайды. Уйіндегі кітаптарынан оқыуына басшылық етеді. Нәтижеде Әжиниязда сөз үстінде іслеу-шайырлық таланты хәм илим үйрениуге қызығуы пайда болды. Усындай бағдарда ол устазының жолын дауам еттирип Хийуадағы Шерғазы хан медресе-сине оқыуға барады. 1940-1844- жылларда Хорезм, Хийуада илим-билим үйренеді. Буған оның ЁИстихومات қылдым Шерғазыханё деген қосығы айқын мағлыұмат бола алады. Шерғазы хан медресесінде оқыған дәуірінде Әжинияз пүткіл Шығыс пүткіл Шығыс дүньясы, араб, әдебияты, мәденияты, Орта Азия хәм Қазақ даласына белгили болған улама-машайықлар, пүткіл Туран-Туркистан мийраслары менен өзиниң туп нұсқасында араб, парсы тиллерінде танысады.

Изертлеуши Н.Даўқараев Әжинияз шайыр ҳаққында былай жазады: ЁӘжинияз жас кейин Хийуадағы Шерғазы ханнан медресесин питкерип ахун атағын алған. Әжинияз хош хат, өз заманының тәлим-илим, яғный илимли адамлардың биреуи болған. Әжиниязды көрген қәндекли Яхыя молланың теристамғалы Қутлымурат беглер бегиниң хәм басқа-лардың айтыуына қарағанда Әжинияз ат жақлы, узын бойлы, сулыұ, сазенде, хош ҳауаз адам болған. Атақлы "Бозатаў" поэмасының наамасын Әжинияздың өзи шығарыпты деген сөз барё. /72-бет/ Әжинияздың Шерғазы хан медресесінде оқығанлығын алым Х.Хамидовта өзиниң мақаласында тастыйықлап жазған.

Әжинияз медреседе тәлим алған уақытында әйемги грек мәденияты араб әдебияты тарийхы, мәденияты, шығыс халықлары тиллери, әдебияты, философиясы бойынша жетерли, тыянақлы билим алды. Дин Ислам қағыйдаларын уйрететуғын сабақлар менен бирге дүнья сырларын ашқан алымлардың хәм зулымлық, әдилсизлик себеплерин ашкара-лаўшы шайыр, ойшылардың шығармаларын тереннен өзлестиреди. Атап айтқанда Хожа Ахмет Яссауий Хикметлеринен баслап, Сулайман Бақырғаний, Суўпы Аллаяр - XVII әсирде жасаған Орта Азиялы шайыр - ойшыл. Оның ЁСуфы Аллаярё ямаса ЁСубатил-ажийнё- Ажизлердин күшейуи ёдеп аталған мийнети екинши рет түрки тилинде жазылып XIX әсирде Баку, Казан Ташкент, Хийуа бир неше мәртебе басылып халық арасына ЁСуўфы Аллаярё деген ат пенен кеннен таралған. Рабғузийдин ЁҚысса-сул-әнбияё- ЁПайғамбарлардың өмир баянлары ҳаққында жазылған кітап, Фердаўсийдин ЁШахнамаё, Қуран кітаплары: Хафтийек, Мухтасер, Фикх Кайданийё, Хадислерден: Қырық хадис, ЁМисбахил әнұарё - Нурлардың шырағы, ЁМуфтахил жананё- Жәннетлердин гилти кітапларын, Абулғазы Бахадурханның ЁТүрклер шежиресиё т.б. мийнетлерди туп нұсқада араб парсы тиллерінде оқып өзлестирген. Булардан басқа Әжинияз Қорқыт Ата жырларынан баслап Юсуп хасхажибтин ЁКутадгу билик, Махмуд Қашкарийдин ЁТүрк сөзлигиё, Ахмет Югнакийдин ЁХиббат ул ҳикайықё-Қақыйқатлар сыйлығы, Хорезмийдин ЁМухаббатнамаё, Абулғазы бий Араб Мухамед ханның ЁОғузнамаёбулардан басқа ЁҚып-шақлар сөзлигиё, Саадийдин ЁГулистанё, Хафыз, Бедил Наўайы, Мақтымқулы шығарма-ларында терең өзлестиреди. Әжинияз усы жылларда Орта Азиялық түрки әдебий тилинде жазылған хәм тас баспа усылында басылып шыққан ЁЮсуп-Злийхаё, ЁФәрип Шахсәнемё, ЁФархад-Шийринё, ЁЗухра-Тайырёхәм тағы басқада шығыс халық

дәстанларын терең өзлестирген. Булардың уйренип алып қыссаханлық етип халық алдында айтып беріп жүрген. Әжинияз усындай бағдарда үш тилди терең менгеріу менен пүткіл шығыс дүньясы дәстүрлерін терең өзлестіріу негизінде пүткіл жаханға мәлім классик шайыр хәм ахун болып жетілскен.

Әжинияз шығармалары биринши рет Ташкент қаласында араб шрифтинде шығатуғын ЁТуркистан ўалаятыё газетасының 1878-жылғы N11,12-санларында қазақтың шайыр қызы Меңеш пенен айтысы жарияланады. /11-сентябрь, 9-октябрь, 1978-жыл/. Шайырдың атақлы ЁБозатаўё поэмасы С.Мажитов тәрөпинен Ташкентте 1925-жылы басылып шыққан ЁЕгеделер саўатыё шығармалары ЁҚарақалпақ әдебияты хәм искусствасыё журналының 1930-жылдың ақырларындағы санларында хәм 1940жылы шыққан Төрткүлден ЁҚарақал-пақ халық творчествасыёдеген китапта жарияланады. Шайырдың биринши қосықлар топламы 1949-жылы баспадан шығады. Буннан соң Әжинияз шығармалары 1960, 1965, 1975, 1978, 1984, 1993, 1994-жылларда шығарылды. 1962-жылы тилинде, 1970-жылдан баслап рус, қазақ, түркмен, грузин тиллерине аударыла баслады. 1975-жылы рус тилинде өз алдына шықты. ЁБозатаўё поэмасы оқыўшылар сериясынан 1975-жылы китапша болып шығарылды.

Әжинияз шығармаларын халық арасынан жыйнаўда С.Маўленов пенен Ш.Хожания-зовлардың мийнетлери айрықша. Және де шайыр шығармаларын ел арасынан жыйнап, баспадан шығарыўды, оны халыққа таныстырыўда әдебиятшы алымларымыздан К.Айымбетов, И.Сағыйтов, О.Кожуров, К.Бердимуратов, Х.Хамидов, А.Муртазаев, К.Байниязов, К.Мамбетовлардың мийнетлери кеннен белгили. 60-жылларда Әжинияздың қол жазбала-рын халық арасынан көппеп табыўда араб тилин билетуғын Х.Хамидов К.Мамбетовлар жақсы мағлыўматлар жыйнайды. К.Байниязов мағлыўматлар топлам бир неше мақалалар жазды.Әжинияз дөретпелери бойынша Н.Даўқараевтың ЁӘжинияз творчествасына қысқаша характеристикаё деген илимий мақаласы ЁҚарақалпақ әдебияты хәм искусствасы журналының 1939-жылы N3 санында, К.Айымбетовтың хәм О.Кожуровлардың ЁҚарақалпақ әдебиятының түрлеріёдеген илимий мақаласы усы журналдың 1939-жылғы N4, 5,6,7-санларында биринши илимий талқылаўлар ретинде жарияланады. Н.Даўқараев-тың ЁӘжинияз Қосыбай улыё деген илимий изертлеўи оның ЁҚарақалпақ әдебияты тарийхының очерклеріё деген мийнетинде /3-том,1979/ 7-89-бетлерде жарияланады. Н.Даўқараев өзиниң мақаласынд Әжинияз шайырдың өмири хәм шығармалары жөнинде илимий пикир жүритеди. Шайырдың ЁШықты жанёқосығын жасап оның көп елди жерди көрген саяхатшы шайыр екенлигин жазады. Әжинияз ЁЕллерим бардыё, ЁШықты жанё, ЁҚыз Меңеш пенен айтысё шығармаларын усы саяхатта жүрип жазған деп көрсетеди. ЁБул уақларда Әжинияз отыз жасларынан шамасында, тек қарақалпақлардың арасында емес, Ёстиртти жайлайтуғын қазақлардың арасында да атағы шыққан шайыр болады. Әжинияз ЁЕллерим барды деген қосығындаё:

Көрген -билгенлерин айтып сөйлеген,

Қарақалпақтың әдиўли Зийўары барды.

- деп жазады. Қыз Меңеш пенен айтысқанда өзиниң шебер ақпа шайыр екенін айтады. ЁҚызыл тилге кем емеспен Шерниязданё дейди. Әжинияз сол заманда өмир сүрген қазақ-тың атақлы шайыры Шерниязды да жақсы билген. Қазақтың ҳеш

кимнен жеңилмеген шайыр қызы Меңешти бұрыннан да билетуғын оған айтыс деп мырза Қожбаның алып келгенин айтады. Әжинияздың басылып шықпаған қол жазбаларына қарап отырғаны-мызды, оның творчестволық жұмысын екиге бөліуге болады. Биринши бөлімге жаслық уақытында жазған ЁДүйсен қандеклиё, ЁМегзерё, ЁСадағаё, ЁБир периё, ЁСәудегимё, ЁБу сахарё, ЁҚырмызыёқусаған шығармаларын киргизиуге болады. Әжинияз бұндай шығарма-ларында жас жигитлерди, сулыұ қызларды, олардың жақсы дәстүрлерин мақтайды, гейпара адамлардың жарамсыз ислерин күлки қылады. Екинши бөлімге шайырдың ЁАйрылсаё, ЁБозатаўё, ЁДаўран болмадыё т.б. қосықларын киритиў мүмкин. Н.Даўқараев усы бағдар-да ЁБозатаўё поэмасына таллаў жасайды. Бул поэманың терең халықлық турмыс шыңлы-ғын сүүретлеуге қаратылғанлығын айтады. Алым Әжинияздың сүүретлеў шеберлигине, көркемлеў қуралларынан шебер пайланыўына, жанрлық өзгешеликлерине айрықша анализ етеди. Жуўмағын да былай жазады: ЁӘжинияз XIX-әсирде қарақалпақ поэзиясына мазмун жағынанда, тил, стиль, әдебий техника жағынан да жаңа жол, жаңа из салды. Әжинияздың әдебий жолы өзинен кейинги көп шайырларға үлги болды. Ол араб, парсы, ески өзбек әдебий тилин жақсы билиўинт арқасында, шығыстың классик поэзиясы менен таныс болған, олардан көп нәрсе уйренген. Ол қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун, жаңа түр, жаңа сөзлер байытты. Ё/88-бет/. Н.Даўқараевтың усындай илимий көз қараслары Әжинияз дөретпелерин дурыс бағдарда изертлеп уйрениўге үлкен жол берди.

Н.Жапақов өзиниң ЁРеволюция шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселесиё мийнетинде Адам - реалистлик әдебияттың орайлық темасыё деген илимий мақаласын Әжинияз творчествасын таллаўға арнайды /88-114-бетлер/. Бунда шайырдың оқымыс-лығы, шығыс қосық техникасын менгериўи, көп тиллерди билиўи, өз қосықларына нама шығаратуғын сазенде, композиторда болыўи ҳаққында пикирлер айтылады. Әжинияздың лирикаларындағы турмыс шыңлығын сүүретлеўдин реалистлиги, ЁБозатаўё поэмасындағы өмир шынлығын ашылыўи мәселелери ашылыўи мәселелери талланады.

Соңғы дәўирлерде академиклер М.Нурмухамедов пенен С.Камалов, Ёзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы И.Сағыйтов пенен Қарақалпақстан ҳәм Ёзбекстан халық шайыры И. Юсуповтың Әжинияз шайыр дөретпелерине арналған илимий мақалалары әҳмийетли мәселелерге қаратылды. Қ. Байниязов бириншилерден болып Әжинияз шайыр ҳаққында арнаўлы илимий очерк жазды. Бул ЁӘжинияз ҳаққында ойларё деп аталып оның ЁҚосықтың күшиёдеген монографиялық изертлеўинде 1977-жылы баспадан шықты. Академик алым Х.Хамидов ЁӘжинияз поэзиясының дәректери /Ёмударьяёжурналы, 1975-жыл, N8/, ЁХажинияз дөретиўшилиги ҳәм жазба дереклерё- ЁШығыс тиллеринде жазба дереклер китаплар, 1991-жыл, 145-170-(бетлер) деген илимий пайдаланыўи, туп нұсқа араб тилиндеги жазылған қосықла-рының анализи, арабша-парсышы сөз ибараларының мәнислери ҳаққында жақсы пикирлерин ортаға салады. Сондайларының мәнислери ҳаққында жақсы пикирлерин ортаға салады. Сондай-ақ А.Каримовтың ЁӘжинияз көркем сөз шебериё (Ёмударьяё журналы 1971-жыл, N3), ЁӘжинияз ҳәм Мақтумқулыё, ЁӘжинияз ҳәм XVIII әсир диң ақыры XIX әсирдиң басындағы түркмен шайырларыё-

Әдебиатымыздың гейпара мәселелері деген мийнети, 1988,91-148-бетлер/ мақалалары, К.Султановтың Жаслықтың ашығы илимий мақаласы - Инсан құдрети монографиялық изертлениуінде 1992-жыл - шайыр жолын, оның өзине тән болған айрықшалықтарын, шығармалары-ның көркемлик өзгешеликтерин әдебий орталығын, әдебий тәсир, өзлестиріу, Шығыс әдебиатлары менен байланысын терең изертлеуіге қаратылған. Әжинияз шығармаларын халық тарийхы менен байланыссыз изертлеу академик С.Камаловтың Әжинияз шығармаларындағы тарийхий этнографиялық мағлыұматларё, Б.Исмаиловтың 1958-1959-жыллардағы Қонырат көтерилисининң Әжинияз творчествасындағы сәўлелениуі деген илимий мақалаларында изертленеди

Әжинияздың 1975-жылғы шыққан топламына халық шайыры И.Юсупов ЁДала Орфейі деген-публицистикалық мақаласын жазып шайырды грек мифологиясындағы Орфей деген әпсанауий сазендеге теңеп оның шығармаларының шебер лиризмге қурылған негизлерин түсіндиреди. ЁӘйемги грек мифологиясында Орфей деген әпсанауий сазенде бар - деп жазады шайыр И.Юсупов. Ол өзиниң **кифара** деп атала-туғын саз әспабын хәтте ескен самал, ағын суўлар тынып, хайўанатлар қулақ түрип турады екен. Оның өзине де, сазына да еллер интизар, сулыўлар ашық. Ал сазенде жигит болса өз дилбары Эвридиканың ышқында дўня саз бенен жанлатып, тәбият қушағында сайран етеди. Бирақ күнлерден бир күни Орфей бахытсызлыққа дуўшар болып қалады: оның сүйген қызын жылан шағып өлтирип қояды. Қайғылы Орфей өз мухаббатың жоқлап о дўняға кетеди хәм жер астындағы АЙД патшалығын өзиниң илахийда сулыў сазы менен сыйқырлап, Эвридиканың жанын сорап қайтады... Әжинияз шайырдың образы, өмир тәғдири базда усы әйемги сазенде Орфей жөнин-деги гөне рәуиятты ядқа түсиреди. (5-бет). Және де: ЁӘжинияздың уатаншылығы менен гуманистлиги, шайырдың мәдениатындағы оқымыслылық оны өз заманласлары арасында өзінше бир төбе етип көрсетип турады. ЁБул дўняның көрки адам баласыё, ЁЖер хәм ел билендур, ел хәм жер биленёдеген еки жол қосығы Әжинияздың пүткил шайырлық мийрасына эпиграф болар едиё- деп жазады шайыр И.Юсупов /6-бет/. Изертлеуши шайыр И.Юсупов Әжинияз шайыр лиризимине усы бағдарда терең лиризмлик қатарлар менен илимий жуўмақлар жасайды Шайырдың айрықша талантлы сөз зергери екенлигин жетерли анықлайды. 1994-жылғы шыққан Әжинияз шайыр топламына И.Юсупов ЁХалық муңын, инсан әрманы жырлаушы шайырё деген илимий мақаласын жазды. Бунда шайырдың туўылған жер, Уатан сезимлерин жырлауы, ЁБозатауё поэмасы хәкқында ең жақсы пикирлерин билдиреди. 1975-жылғы топламда И.Сағыйтовтың ЁӘжинияз қарақалпақ әдебиятының мақтанышё, А.Каримовтың Әжинияз Қосыбай улының шығармалары хәкқында гейпара түсиниклерё, А.Муртазаевтың ЁБазы бир сөзлер хәм сөз тиркеслерине шайыр қолланған контекст бойынша түсиникё илимий мақалалары, түсіндирмелери жазылған. Бул топлам усы алымлардың мақалалары хәм илимий талқылаулары менен жүдә жақсы шыққан. Әжинияз шығармалары 1970-жылдан баслап илимий изертлеу объектисине айнала баслады. Белгили алым К.Мамбетов ЁҚарақалпақ әдебиятында шығыс дәтүрлеріё деген кандидатлық диссертациясында Әжинияз поэзиясындағы Наўайы, Физулий, Мақтумқулы дәстүрлерине таллау

жасайды. Әдебиетші Бәкеш Қалимбетов ЫӘжинияз лирикасыө бойынша кандидатлық диссертациясын жақлайды. Бул мийнет 1981-жылы өз алдына китап болып шығады. Бунда Әжинияз дөретпелери бир қанша дәрежеде изертленген. Бул китап ҳаққында А.Муртазаев ЫӘжиниязды еле де тереңирек изертлеу жолындаө атлы илимий мақаласында өз пикирлерин билдиреди. ЫЕркин Қарақалпақ-станө газетасы, 9-май, 1992-жыл/. Академик М.Нурмухамедов ЫНауайының, Физулий-дың ҳәм басқалардың шығармаларын билмей турып, Әжинияз қосықларының поэтикасын жақсы билиу қыйынө, - деп жазған еди. ЫСов. ҚҚстан газетасы, 1957-жыл, 11-сентябрь. Сол ушын Әжинияз шығармаларын Хафыз, Шеразий, Саадий, Омар Хайям, Науайы, Мақтумқулы шығармалары менен тереңнен салыстырып уйрениуимиз дәркар. Әжинияздың философиялық көз қараслары бойынша философия илимлериниң докторы К.Худайбергенов изертледі. Оның ЫӘжинияз шығармаларында философиялық көз қарасларө деген мақаласы /ЫӘмударьяө 1990, N3/ жүдә әҳмийетли мәселелерди талқылыуға қаратылған. Биз өз халқы ушын, оның ар-намасы, келешеги ушын миллетиниң жоқары әдеп-икрамлығы ушын гүрескен, жан қәстерлеп уйрениуимиз оларды халықты тәрбиялау бойынша күнделикли жумысларымызда пайдаланыуымыз керек. Әжинияз өз халқының ҳақый-қый шын берилген перзенти болды ҳәм қарақалпақ тарийхында солай болып қала бередіө - деп жазады алым, Әжинияздың педагогикалық-ағартыушылық - билим беріушилик ой-пикирлери алым О.Алеуов тәрөпинен изертленеди. Оның ЫӘжинияздың ағартыушылық ойларыө деген китабы 1982-жылы шықты. Бунда Әжинияздың өмири ҳәм творчествасы, ол жасаған тарийхый заман жағдайлары, шайырдың жәмийетлик философиялық ҳәм ағартыушылық ойлары, шайырдың жәмийетлик философиялық ҳәм ағартыушылық ойлары, шайырдың жаслар тәрбиясы ҳаққындағы көз қараслары: ақыл ҳәм илимлилик, жоқары дәрежедеги әдеп-икрамлылық, этика-эстетикалық мәселелер ҳаққында Әжинияз шайырдың ой-пикирлерин изертлейди. Алым бул мийнетинде Әжинияз шайыр дөретпелериниң еле изертленбей атырған тәрөплери: жасларды тәрбиялау, талим-тәрбия беріу, оқытыу-ағартыушылық мәселелери, илимге бағдарлау, миллий тәрбияны жетилстириу, этика, эстетикалық көз қарасларын илимий тийкарда таллау жасайды. Мархум Абдикарим Пирназаровта Әжинияз дөретпелери бойынша көп жумыслар ислген еди. Оның ЫӘжинияздың сөз усталығы ҳаққында ойларө ЫӘмударьяө, 1975 N 8. мақаласы бир қанша әҳмийетли. Ол рус тилинде өз изертлеуин 1983-жылы ЫМастерства Ажиниязаөдеген ат пенен жарыққа шығарды. Бул мийнетте Әжинияздың дөретіушилик шеберлиги, сөздиң қудретлиги, әдебий орталығы, тәсирлери айрықша изертленеди. Изертлениуши А.Муртазаев Әжинияз шайыры дөретпелерин терең уйренип ЫШайырдың Мухаббатыө деген монографиялық изертлеуин жазды. Бунда шайыр дөретпелери жаңа мағлыұматлар тийкарында шайырдың диний сауатлылығын есапқа алыу менен қосықларындағы араб, парсы сөзлеринде түсиник беріу менен айрым шығармаларына тектологиялық таллау жасау менен изертленеди. Бул мийнет Әжинияз шайыр ҳаққында соңғы дәуирде жазылған баҳалы мийнетлерден болды. Бул мийнетте ЫӘжинияз мийрасларын уйрениу тарийхынанө, ЫШайыр өмирин ҳәм творчествасын уйрениудеги дереклерө, ЫШығармаларын жанрлық өзгешеликлеріө, ЫБозатауө поэма-сында тууылған жер қәдири, ЫТәбият көринислерин көркем сүүретлеу мәселелеріө,

ЁЭжинияз Қыз Меңеш пенен айтысыё, ЁЭжинияз Қосыбай улының орталығы, Шығыс классик поэзиясының тәсириёдеген темаларда илимий пикир жүритеди 1994-жылы уллы шайырдың туылғанына 170 жыл толыў мерекесине бағышлап профессор К.Мамбетовтың ЁЭжиниязё атлы илимий очерки ЁБилимё баспасынан шықты. Бунда Эжинияздың дин ислам менен байланыслы тәреплерине кеўил бөлинип оның шежире жазғанлығы, ЁДемишлерё шығармасының табылғанлығы ҳаққында айтады. булардан басқа К.Жаримбетовтың ЁАшық Зийўарё, Г.Даўлетованың Эжинияз поэзиясы бойынша бир қатар мақалалары жарыққа шықты. 1997-жыл шығады. ЁАшық Зийўарё китабы 1999-жылы шығады. бунда шайыр лирикалары суфизм илими бағдарында талланады. Жас алым Б.Генжемуратов Эжинияз лирикасының поэтикасы деген темада кандидатлық диссертациясын жақлады. Бул 1997-жылы ЁБилимё баспасынан китап болып шықты. Эжинияздың ЁДемишлерё шежире сыпатындағы қосығы ЁАралё журналының 1993-жылғы N1 санында жәрияланады. Г.Даўлетованың ЁЭжинияз поэзиясында дәстүр ҳәм жанашылық ёдеген китабы 1997-жылы шықты. Бул китапта Эжинияз тәлим алған Күн шығыс дүньясы шығармалары, Кураны карим сүрелери, Низамийдин ЁЛейли-Мажнунё, Рабғузидин ЁҚыссасул энбияё, ЁГөруғлыё, ЁҒәрип ашықё, Фердаўсийдин ЁШахнамаё, ЁЮсуп-Злийхаё дәстанлары текстлери менен салыстырылып изертленеди. Соңғы дәўирде Б.Генжемуратовтың ЁЯр деп өмирим ада болдыё- ЁЕркин Қарақалпақ-станё газетасы, 1992-жыл, 12-ноябрь: ЁДүнья әдебияты майданында Хажынияз Саадий, Хафыз бенен теңё- ЁҚҚстан жасларыёгазетасы, 1992, 19-ноябрь: ЁХәр ким суўпы болса нәпси кем болур...ё -ЁЭмударьяё1994-жыл N1 мақалалары бир қанша дәрежеде илимий әхмийетли пикирлерди ортаға қойған. Бунда Эжинияздың Шығыс дүньясы, дин Ислам менен Қуран ҳәдислер менен байланыслы тәреплери изертленген. Соңғы дәўирдеги Эжинияздың дәретпелериниң миллий өзгешеликлери бойынша бир қанша мақалалар доцент И.Утеулиев тәрәпинен жарыққа шықты, оның авторлығында ЁЭжинияздың шығармаларында ҳаял-қызлар образын жасаўдың миллий өзіншелигиё ЁЭмударьяё журналы, 1996, N5-6-санлы, ЁЭжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысында қарақалпақ халқының өзіншелигиниң сүүретлениўё- ЁЭмударьяё, 1997 N7 -8, ЁХожа Ахмет Яссаўий ҳәм Эжинияз ахун дүньясыё- ЁЖайхунё журналы, 1999-жыл N1. илимий мақалалары жарияланды.

Белгили әдебиятшы, алым Н.Даўқараев былай жазады. ЁЭжинияз өз халқын, туўып өскен жерин шексиз сүйген, патриот шайыр. Эжинияздың қайсы қосығынан болса да, өз елиниң адамларының алдында, өз журтының атағын, абройын жоқары услайды. Эженияз қырдағы қазақлардың арасында жүргенде мырза Қожбанға қарақалпақ елиниң жерин, суўын, бағы-бақшаларын түрли егинлерин, жигит, қызларын айтып, олардың жақсы ислерин тәриплейди.ё 81-бет. Шайырдың ЁЕллерим бардыёқосығы усылай туўылады. Расында да туўылған жерсиз шайыр болмайды. Ёатансыз адам да болмайды. Хәр бир адамның жүрегиниң төринде манги бахый сақланатуғын жери, ели болады. Бул оның туўылған жери, киндик қаны тамған хасыл топрағы-мине усы муқәддес сезим Эжинияз шайырда жүдә көркемлик пенен бериледашық ярсыз, булбул гулсиз,

Кийик шөлсиз, сона көлсиз,

Зийўар айтар журтсыз, елсиз,

Адам бир дийўана мензер.

Әжинияз шайыр поэзиясында Ұатан темасы жаңа бағдарларда көркем образларда айрықша көтеринки рух пенен жырланады. Дүньядағы хәмме нәрселердің ең қадирлейтуғын ең қадирлейтуғын нәрсеси, еркин нәпес алар жери мәканы-ұатаны бар. Шөл-кийиктің ұатаны, көл-газ-үйректін ғанқылдасып ойын қуратуғын мәканы. Ал ашық ярсыз, бүббул гулсиз өмир сүре алмайтуғынындай өз Уатаны болады, уатансыз ол дийўанаға мегзейди. Шайырдың ой-пикирлери усылай терең философиялық бағдарда түсиниледи. Шайыр туўылған ел образын ҳақылы рәуиштен илахыйластырады. Ол заманында дүньядағы ең дәўлетли адам - өз елине еркин гезип жүрген мәканы, жери, ели бар, өз уатаны бар адам - елге патша болған султан менен тең дейди шайыр. Хәр кимнің туўылған жери Мысыр шәхәри екенлигин оғада терең уғындырады.

Хәр ким өзиниң елинде,

Даўлетли султанға мегзер.

Және бул ойларын жетилстиреди.

Ғош жигиттің даўлети бар басында,

Хәм ағасы, хәм иниси қасында.

Хәр ким өз елинде теңи тусында,

Йигит қәдири болмас елден айрылса

ЁӘжинияз өзиниң шерият дүньясын өзи туўып, паруаз еткен уясынан баслайды - деп жазады изертлеўши Х.Хамидов. Оған рухый йош, дөретиўшилиқ қанат бағышлаган тийкарғы дәрек ең алды менен ошағының басы, аўылы оннан ары қарай етек жайып жайласқан қарақалпақ үлкеси өз елин, өз Уатаның, өз халқын, оның әлўан қәсийетлерин тәрийплеген қосықларынан басланған. Шайырдың дөретиўшилигин избе-излик тәртип көз-қарасынан бақлағанымызда оның патриотлық темадағы тунғыш дөретпелери екенлигин анлаўға болады. /147-бет/ Өз халқының турмысы менен қуўаныш, қайғылары менен оғада тығыз байланысып, халық пенен арзыў-әрманлары менен бирлесип кеткен шайырдың шын патриотизм идеясындағы қосықларының бири ЁЕллерим бардыё шығармасы болып табылады. Бул қосықта шайырдың қазақ елине талап ислеп жүрген уақтында жазылған, қосықтың тийкарғы идеясы өзиниң туўылған жерин, оның сулыў тәбиятын, қысларын, жигитлерин хәм ең жақсы миллий дәстүрлерин, үрп-әдетлерин, миллий характерин кеннен таныстырыўдан ибарат. Булардың бири терең мақтаныш сезимлери менен жаылған. ЁОнда қарақалпақ топрағында өсетуғын хәттеки сүтилмек, геўирек, қан шийе қусаған жабайы шөплерди де шайыр мыйық тартып қүлип отырып, жүдә бир татлы жемис сыпатында инкар болып тәрийплейди.ё - деп жазады шайыр И.Юсупов. Өз халқын мақтаныш еткенде, Әжинияз алды менен халықтың бирлигин, әдеплигин көзде тутарды. Қосықта халықтың мәртлик дәстүрлери кең түрде сөз етиледи. Шайыр хәр қандай зулымлыққа, езиўшиликке, еки жүзшиликке қарсы гүрескен халықтың батыр улларын көз алдында тутарды.

Жайлаўым Ургениш, арқасы -теңиз,

Жаўрыны қақпақтай маллары семиз.

Рухсатсыз бир-бирине салмас из,

Бирликли Қонырат еллерим барды.
Өтирикти рас етип айтпаған,
Туұры сөзди бас кетсе де қайтпаған,
Нәмәхремди қасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды.

Бул қосықта шайыр улыұма қарақалпақ халқының атынан сөйлейди, өзинің сол халықтың бир миллий уәкили ретинде танытады. Және де ол тек өз халқын ғана айтып шекленбейди қосықта Пүткил Хорезм ойпатын өз Уатаны сыпатында мақтаныш етеди. Усы бағдарда шайыр көллерин, жерин, сулыұ тәбиятын, қусларын хәм өсимликлеринде солар менен бирге жаўға қарсы гүреске тақ туратуғын палўанларын, батырларын хәм сулыұ, ийбели қызларын шебер сүүретлейди. Әжинияз творчествасындағы Утан туйғыларының терең сәўлелениўин шайыр. И.Юсупов айрықша баҳалайды: ЁӘжинияздың поэзиясындағы Уатан қайғысы рус шайыры К.Рылеевтиң ЁДумаларынё, армен шайыры Хочатур Абовянның Әрменстан жарақатларынё, өзбек шайыры Фурқаттың уатаншыл ғазеллерин, қазақ ахыны Мухамбеттиң ел ғамы деп шырылдаған ЁҚызғыш қусынё, грузин шайыры Н.Барташвилидиң ЁГрузия тәғдириё атлы поэмасындағы гүрсиниўлерди еске түсиреди. /3-бет/. ЁӘжиниязё топлам. 1975-жыл.

Табылады излегенниң кереги,
Көлинде бар қасқалдағы, уйреги.
Қуўлары, ғазының пүтин буйреги,
Дүняның анлары көлимде барды.
Сөйлегенде шекер етер сөзинди,
Көргенде биймағрур етер өзинди.
Баҳары тойдырар еки көзинди,
Ләйли, Зулайхадай қызлары барды.
Атқа шыққан ашамайлы, қыятта,
Қоллдаўлы-мүйтениў-барлық Қонратта,
Қытай-қыпшақ, кенегесиу-манғытта,
Ат көтермес белли беглери барды.

Әжинияз дәретпелериндеги уатан, туўылған елди сүйиў идеялар шын ышқы мухаббат, бир-биреўди қадирлеп сүйип беккем шаңарақ болыў, айралықтың дәртлерин аулаққа таслаў-бул шаңарақтың бузылыў бул өз уйинен айрылыў демек-бул елинен айрылыў-саған манги бахый йош, бахыт бағышлайтуғын-уатаныннан айрылыў деп түсиндирип буны көркем образлы көринислер менен Ёхәррелердиң уясының бузылып тоз-тоз болыўы менен салыстырып сүүретлеп береди.

Ярынан айрылған бийгана болар,
Елинен айрылған дийуана болар.
Хәррелер ушыбан парўана болар,
Уясы бузылып палдын айрылса.

Туўылған ел сезимлери шайыр жүрегінде тығыз туўысқанлық, шаңарақтағы баўырман адамлардың бирлиги менен де белгиленетуғынлығын айқын анлатады.

Туұысқанлардың бирлиги, татыўлығы күшли болса бул уатан бирлигиниң сақланыўы, елдиң тынышлығы екенлигин уқтырады.

Ғош жигиттиң даўлети бар басында,

Ҳәм ағасы, ҳәм иниси қасында.

Ҳәр ким өз елинде теңи тусында,

Йигит қәдири болмас елден айрылса.

ЁАйрылсаё

ЁӘжиниязда ё уатанды сүйиў уатан айралығы , сағыныш сезимлери басқа шайырларға қарағанда наятый күшли - деп жазады шайыр Ибрайым Юсупов . Ол уатан сағынышына қәлем тебиренткенде, ҳәттеки сүтилмеклер Ёжылына үш рет мийуалапё, Ёқырында қыза-рып пискен геўиреклер қаўындай мазалы жемискеёайланады. Ол ҳеш қайда өз елиниң қызларындай сулыў қыз-жыўан, өз елиниң жигитлеридей ғошшақ жигит Ётаба алмайдыё. Жас әўладтың уатан сүйиў, азаматлық сезимлерин тәрбиялаўда Әжинияздың қосықлары оғада бақалы қәдрият болып табылады. (10- бет)

Шайырдың булардан басқа елди, жерди сүйиў-патриотлық темадағы жазылған қосық-ларында туўылған жер, уатан ҳаққында , оның айрықшалық ларыф ҳаққында ең жақсы пикирлер жүзеге келеди. Әжинияз өз елиниң адамларынан баслап, олардың терең ҳүрмет-те, иззетте екенлигин, билмилигин оғада мақтаныш пенен жүдә көркем сўўретлеўлер менен береді. Мәселен ЁБардурё, ЁБардыёқосықлары усындай. Бундай дәрәтпелеринде Әжинияз қарақалпақ елиниң, жериниң гөззалығын, суўының, көлиниң, шөлиниң тәбия-тының сулыўлығын, байлығын, ҳаўасының жақсылығын, батырларының, дана алымлары-ның, уламаларының, мийнеткеш дийханларының бар екенлигин қалдырмай жырлағын. Қарақалпақ халқының Хийўа ханлықлары менен есапласатуғын қолында мөри бар, абройлы, атының қызығы бес жүз сомнан болған болыс бийлериниң бар екенлигин айтады.

Беглер тәрийп етсем қалпақ йуртыны,

Куп әжеп тамаша еллери бардур.

Ариф болып ҳақ йолына еришкен,

Мершиду-мукаммал пирлери бардур.

Қыры дийханшылық, суўы сәмекли,

Ҳәр жерде кәни бар көрсен нәмекли.

Ғазлы, қасқалдақлы, көли ордекли,

Йери мурғызарлы көллери бардур.

Әжинияз шайыр туўылған жерге деген мухаббат сезимлерин усылай түсиндиреди. Булардың барлығын сол туўылған жердеги адамлардың бахытлылығы, шадлығы, еркинлиги менен байланыстырады. Әжинияздың уатан темасындағы қосықлары өзине дейинги дәстүрлерди даўам өттирген ҳалда, олардан туўылған жерге мухаббат сезиминиң айрықша ҳәўижге көтерилип жырланыўы менен ажыралып турады. Буның себеби Әжинияз көп уақытлар уатаныннан айра түсип сыртта жүрген өз елин, жерин сағынып ҳижран азабынан түскен. Оның үстине ол уатаның жаў шаўып үлкен трагедиялық көринислердиң де гуўасы болған. Өзиниң туўылған жеринен айрылып дәрбәдер болып, ойран болған елатын өз көзи менен көрген. Сонлықтан ол ЁБозатаўё

деп аталған классикалық дәретпе-ни шығарып намасында өзи жазған. Шайырдың ЁБозатаўё поэмасы туўылған жерге деген жалынлы мухаббат, айрылықтын аўыр дәртлери менен туўылған. Бул поэмадағы ЁЖер ҳәм ел билен дур, ел ҳәм жер билен, жерсиз елдің күни дәрбедәр биленё деген ибаралар уатанды сүйиўдин, қәстерлеўдин қаншама дәрежедеги қымбат екенлигин айқын түсиндириўге қаратылған.

Бозатаў поэмасы Әжинияз шайырдың творчествасының ең жоқарғы шыңы болып есапланады. Шайырдың ЁБозатаўёпоэмасы қарақалпақ халқының тарийхында өшпес из қалдырған тарийхый уақыя-1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилиси уақыялары негиз-инде жазылған. Әжинияз бул дәўирде нағыз шағына жеткен жас жигит болып 34 жасқа шыққан уақытлары еди. Мине усы уақытлары Қоныратта Бозатаў уақыясы басланады. Парахат отырған халықтың әсирлер мекан еткен жеринен айра түсип, душпанлар алдында айдалып баратырған халық пенен шайыр бирге болған. Көзге сүрме етип Уатан топырағын артында қыйып таслап кете алмай, қатты қыйналады. Әжинияз бул лирикалық моментлерди:

Жер ҳәм ел билендур, ел ҳәм жер билән

Жерсиз елдің күни дәрбе дәр билән

Өмири өтер жүректеги шер билән,

Қәдирин сениң бизге өтти Бозатаў.

деген қатарларда көрсетип береді. Шайыр туўылып өскен Ёатаның мәңги ядында сақлаўға, оннан ҳасла гүдер үзбеўге ант етеди. Әжинияздың бул помасы өз уақтында дөреген шығарма болып табылады. Бул салтанатлы гимн ретинде қарақалпақ халқының азатлық гүреслериниң негизинде турды. Әжинияз бул поэмасын жаў алдында айдаўда баратырып жолда шығарған деген гәп бар халық арасында. Солай етип, поэма ҳәдден тыс қыйын-қыстаў уақытта дөретилген. Соған қарамастан барлық өмири, барлық сезимлери ҳәм ақыл-хуўшы менен туўылған жери Бозатаўға тығыз байланысly болған шайыр Бозатаў уақыясының тарийхында, шабылыўына тийисли болған барлық мағлыўматларды өзиниң және жаўгершиликтиң салдарынан туўылған елден айрылған халықтың ашшы тәдири менен аўыр сезимлерин қалдырмастан көрсете алған:

Йок едим бар болдым камалға келдим,

Минип әреби атлар даўранлар сүрдим,

Нанынды көп жедим рәхәтин көрдим,

Шады хоррам болып ойнадым күлдим.

деген бир қатарда терең философиялық қатарларында-ақ халықтың Бозатаў жериниң егисликке, өмир меканына айландырыўдағы кеткен мийнетин, онда сүрген өмири боянлап береді. Ал Ёдушпанлар жәбиринен кетермен болдымё деген қатарларында шайыр халықтың туўылып өскен, өзи мийнет еткен өмир меканына айландырған қәдирли жер-ден қалай көшкенин анық ашып береді.

Поэманың баҳалылығын -халықтың бассынан кеширген ҳәм халықтың туўылған жерге патриотизм сезимин жүдә шынлық пенен жырлағанында болып табылады. ЁБозатаўё поэмасында шайырдың туўылған жерге, елге деген терең мухаббаты, адамларға деген мийрим-шәәпәти оғада әҳмийетли қатарлар менен сүўретленген. ЁСен бағ едиң, бүлбүл ушты зағ қалды. Бул қатарлар Бозатаў елатыының бурын гүлленген

бағ болғанлығын , онда жайнап-жаснап отырғанлығын, енди оның жаў шапқаннан кейинги көринислери, ойран болған жерлери, қырғынға айдаўға түскен ер азаматларынан айрылған бағдарларда Ёзағ қонғанё- ғарға-қызғын жайлағанё деген терең мәнилерде түсиндирилген. Әжинияз ЁСахар уақта қырлы дүпен атылдыё деп түн тынышлығын бузған әлемге апат келтириўши мылтық сести менен дүрликтирген жаў шабыўылын айқын сүүретлейди. ЁБозатаўё поэма-сының дөрелиўи тарийхы бойынша толық мағлыўматларды К.Байниязовтың ЁҚосықтың күшиё китабында 6872-бетлерден, Б.Исмаиловтың Ё1958-1959-жылларындағы Қоңырат көтерилисиниң Әжинияз творчествасындағы сәўлелениўи- ЁӘмударьяё, 1959-жыл, N10, 83-85-бетлер, Академик С.Камаловтың ЁҚаракалпақи XVIII-XIX векахё. Ташкент ЁФАНё 1974 т.б. дереклерден оқыўға болады. Хийўада Сейид Мухамед хан ханлық етип турған дәўирде қарақалпақлар бир неше рет өз азатлығы ушын көтерилиске шықты. Усы дәўирде арыллы өзбек феодалы Мухамед Пана қарақалпақлардың миллий азатлық ҳәрекетлерин өз мәпине пайдаланып Хийўа ханлығынан ғәрессиз Қоңырат ханлығын дүзиўге ҳәрекет етеди. Ёзин ЁХорезм журтындағы ең әдалатлы хан боламанёдеп дағазаланады. Солай етип ол руслар менен байланысып жәрдем сораиды. Усыған тийкарланып Қоңыратқа А.И.Бутаковтың басшылығында жәрдем бериў ушын рус флотилиясы келеди. Лекин турақсыз, ерме Мухаммед Пана Англияның тәсирине берилген яумыт феодалы Атамурат ханның нөкер-линиң шақырады, олар англичан мылтықлары менен Қоңырат беглигине тийисли аўылларды талап бейбастақлық ҳәрекетлерин ислейди. Булардың бәрин билип отырған Хийўа ханы Сейид Мухаммед хан он мың нокери ҳәм топлары менен келип, Қоңырат қаласын қоршаўға алады. 1959-жылы Сейид Мухаммед хан Қоңырат беглигин толығы менен Хийўа ханлығына бағындырады. Пана ханның сиясатына наразы болған қарақал-пақлардың бир қаншасы Қоңырат қаласынан бөлинип шығып ҳәзирги Мойнақ шәхәринен 22 километр түсликте Таллық дәрьясының қуяр жеринде қорған салады. Бул жерди Бозатаў деп атайды. Бозатаўда молла Пирим 1600 жыллыққа басшылық етип отырады. Мине усы тыныш татыў жасап атырған Бозатаў жерин молла Пирим қаласы Англияның қырлы мылтықлары менен қуралланған түркмен феодалы Берди баслаған инглиздиң нөкерлери қырғынға ушратады, мал-мүлкин талайды, уйлерин өртейди, егинлерин атқа таплатады. Қала басы Пирим менен Әжинияз шайырдың басшылығында шуўлаған халықты ат алдына салып айдап, қыз-келиншеклерин тутқың етип алып кетеди, қызларды қул етип сатады. Мине усы трагедиялық көририслерди Әжинияз шайыр өз көзи менен көрип терең сүүретлейди.

Сахар уақта қырлы дүпен атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды.
Пәрийдек болып түштим, қолым шатылды.
Кәнийзлик башына түшти Бозатаў.
Қала бузып түркмен бағрым дағлады,
Кимсени дүпенлеп, кимни бағлады.
Тағдийр алладандур, себеп-Қоңыраттан,
Бийрахим Сейилхан елаттан.
Кимсениң анасы, кимниң әммеси,

Кимсениң ағасы, кимнің иниси,
Кимсениң қыз уғлы, кимнің синдиси,
Әтирек, Гүрген, Хажар асты, Бозатаў.
Атадан айрылды гүлпақлы уғлан,
Сатылды хұр басын әйледі гулам.
Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гурд, Техран түшти, Бозатаў.

Елден, жерден Ёкөзи кунқарынанё айрылып ҳәкиминде айдалып кеткен халықтың жүрек муңын соншели терең лиризм менен сүүретлеўши бул шығармада ел ҳәм жер, азамат ҳәм уатан, жаугершилик ҳәм парахат турмыс сыяқлы мангилик проблемалар бәлент шайырлық ҳаўаз, дурыс жәмийетлик көз қарас пенен сүүретленеди. Оның сүрген етилген елдің туўған жер менен хошласыў ырғағына қурылған, қайғылы намасында Әжинияз өзи шығарған, Шынында да, ЁБозатаўё оқыған ҳәм тыңлаған адамға халықтың туўылған жери менен хошласып, жоқлаў айтқан зарлы сеси қулаққа еситилгендей болады. ЁБозатаўё- қарақалпақ халқының ең атақлы миллий санатасы. ЁБозатаўёды билмесең қалай қарақал-пақ боласанё дейди ески адамлар. Поэма қарақалпақлардың бурыннан киятырған қосық формасы - он бир буўынлы, төрт қатарлы қосық пенен жазылған. Бунда қосықтың алдыңғы үш қатары бири-бири менен уйқас сонғы төртинши қатарында поэманың басы-нан ақырына шекем ЁБозатаўёсөзи редиф болып тақрарланып отырады. ЁБозатаўё дағы қосықтың усындай формасы поэманың қайғылы мазмунына ҳәм оның муңлы намасына муўапық келеди. Поэманы оқып қарасақ, оның қосықлары, бир жағынан қарағанда улыўма халыққа түсиникли, әпиўайы тил менен жазылғанлығын, екінши жағынан, көркемлиги күшли, сүүретлеў қуралларына бай шын поэтикалық тилде жазылғанлығын көремиз. Поэма тилге жеңил, жүрекке жыллы тийетуғын ҳақыйқый поэзияның үлгисин танытады. Атақлы орыс алымы, тарийх илимлериниң докторы П.П.Иванов бул ЁБозатаўё поэмасы ҳаққында былай айрықша белгилеп айтып өтеди: ЁБул шығарманың баҳалылығы мынадан ибарат, халықтың басынан кеширген белгили уақыяларға халықтың өзиниң көз қарасын билдиреди. Солай етип, Хийўа ханлары сарай шайырлары тарийхшы-ларының расмий түрдеги, схематикалық, қурғақ ҳәм тендециялы хабарларына күтә әҳмийетли, ал бир қатар жағдайларда күтә зәрүрли өзгерислерди киргизеди. Ё/Әжинияз ЁБозатаўё поэмасы, Нөкис-1975, 5-бет/ Гуманизм идеялары менен оғада терең суўғарылған Әженияз шайырдың бул ЁБозатаўё поэмасы улыўма адамзатлық, дүньялық әҳмийетке ийе мәселен қарақалпақ халқының турмысында мысалында сәўлелендириўи менен айрық-шаланады. Поэма жасалған Пирим образы Әжинияз шайыр тәрәпинен бағдарда тилге алынады. Ал оның тек айрым мәселелердеги ғана алжасыўлары, мәселени айқын түсин-бей қалыў образлы түсиндириледі.

Қала басы болдын сен молла Пирим,
Өзин тәлим-илим, көңлинде кирин.

Әжинияз дәрәтпелериниң Шығыс дүньясы әдебиятлары менен өз-ара байланысы мәселелери. Әжинияз шайыр Хийўадағы Шерғазы хан медресесинде тәлим алып араб, парсы тиллерин жетик менгергеннен кейин Пүткил Шығыс дүньясы, араб, парсы әде-

биятлары, шығысқа мәлим болған жазба түрдегі барлық дәстанлар, Курани карим аятлары, Мухаммед Пайғамбер Ҳәдислери менен туп нұсқасында таныс болған, бәрін негизгі нұсқаларынан оқып үйрениўге мүмкиншилик алған. Әжинияз шайырдың Шығыс дүньясы әдебиатларынан үйренгенлиги, тәсирленгенлиги ҳаққында алымларымыздан К.Мәмбетов өзиниң кандидатлық диссертациясында ҳәм Әжинияз атлы илимий очеркинде изертлеўлерин жазды. Бул китабында К.Мәмбетов ЁӘжинияз ҳәм Күншығыс классиклериё -Науайы дәстүрлери, Физулий дәстүрлери, Мақтумқулы дәстүрлери кең түрде айтады. Изертлеўши Науайы менен Әжиниязда образлардың /Ләйли, Зулайха, Шийрин, Фархад, Юсуп, Мажнун, Искендер /ҳәм темалардың, жанрлардың ғәззел, мухаммес, рубайы т.б., образ жасаў шеберлигиниң оғада терең өзлестирилгенлигин, айрықша тәсирленгенлигин айтады. ЁӘбилқасым Фердаўсий жазып қалдырған Жамшид ҳәм Зохах образлары, Әлийшер Науайы шығармаларында сөз етилген Харун-ар-Рашид, Ҳәким Лукман, Хатам-Тай, Лайли, Мажнун, Фархад, Шийрин-булардың ҳәммеси де Әжинияздың шығарма-ларында кеннен қолланылады. Бундай образларды қолланыў сол дәуірде белгили саўатқа ийе болған шайырлар ушын үлкен дәстүр болған. Бул жағынан қарағанда да Әжинияздың көп саўатлы шайыр екенлиги сезилип турады,ё- деп жазады. Және де ЁӘжинияз қарақал-пақ әдебияты тарийхында миллий поэзиямызды жаңаша образлар менен байытыўға ат салысқан шайырлардың бири болды,ё- деп тастыйықлайды. Солай етип К.Мәмбетов өзиниң ой-пикирлерин былай жуўмақлайды: ЁӘжинияз Күн шығыс классиклериниң дәстүрлерин шеберлик пенен ийелеген. Араб, парсы ҳәм түркий әдебий тәсир, дәстүр ҳәм жанашыдлық ҳаққында изертлеўши К.Мәмбетов пикирлери айрықша әҳмийетли. Әдебий дәстүр дегенимиз көп жыллар даўамында халық арасында қәлиплескен әдебий мийрас жетискенликлериниң жыйынтығы. Оны ҳәр бир шайыр өз мүмкинши-ликлери бойынша тийкарында қабыл еткен. Мысалы: Аўыз еки әдебиат дәстүри, жазба әдебиат дәстүри, шығыс классиклери дәстүри, миллий ағартыўшылық дәстүри. ЁМине усындай дәстүрлердиң ишинде изертлеўшиниң анықлыўы бойынша Әжинияз шайыр биринши гезекте жазба әдебиат дәстүрин қабыл еткен шайыр деп баҳаланады. Усы бағдарда ол қарақалпақ аўыз еки творчествасының маржанларын, шығыс классиклери дәстүрлерин кең түрде өзлестирип синтезлей алған ҳәм миллий поэзиямызға бурын көрилмеген жанырларды, түрлерди алып келген шайыр болып табылады. Әжинияз шайыр творчествасында әдебий тәсир ҳәм шығыс классиклери дәстүрлери бойынша Б. Калимбетов өзиниң ЁӘжинияздың лирикасыё деген мийнетинде Әжинияз дәретиўшилигин Дехлаўий, Рудакий, Науайы, Физулий, Машрап, Андаплип, Мақтумқулы дәретиўшилиги менен тығыз байланыслы екенлигин анықлайды бирақ шайырдың өзіншелиги анықланбай қалады. Ал Айдар Муртазаев ЁШайыр мухаббатыё деген мийнетинде Әжинияздың пүткил шығыс дүньясы менен тығыз байланыслы жолын, творчествалық уйрениў бағдарларын, оғада әҳмийетли болған өзіншелигин толық анықлаған. Изертлеўши араб, парсы тилинде дүньясы әдебиатлары маржанларының былай жазады: ЁӘжинияз қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун, форма менен байытты. Ол күншығыс поэзиясындағы дәстүрлерди өз халқының образлы ойлаў, түсиниў қәбилетине муўапық етип дәрете алды. Солай етип шайыр XIX әссир қарақалпақ халқының жәмийетлик сана-сезиминиң көркемлик

жақтан жетилсиуіне үлкен тәсир жасайды. ЁБелгили алым Х.Хамидов өзіннің ЁШығыс тиллеріндегі жазба дәрек-лерёдеген мийнетін де пүткил қарақалпақ жазба әдебиятының пайда болып қәлиплесиуіне тийкар болған барлық жазба нұсқалар, олардың бағдарлары, идеялары қарақалпақ шайырларының ол мийраслардан оқып пайдаланыу бағдарлары хаққында жақсы пикирлерди айтады. Әжинияз шайыр пүткил араб, парсы әдебияты, мәденияты, Орта Азия халықлары ретінде танылатуғының келтиреди ЁОктябрь революциясына дейингі қарақалпақ әдебиятына барлық түркий халықларға ортақ болған жазба әдебиат дәстүр-лерин батыр,батыл, шешиуши түрде алып кирген Әжинияз болды,ё- деп жазады ол. Сол замандағы түркий тиллес әдебиатлардағы жазба, китабий дәстүрлерде өз мүмкиндей, өз дәстүриндей көрип қарақалпақ әдебиятында кеңнен қолланғанда Әжинияз. Ол өз зама-нындағы сауатсыз, қарапайым қарақалпақ халқының жалпы түркий халықлары мәдения-тына, әдебиятына ортақлығын биринши болып дәлийлеген белгили дәрежеде ағартыушы, оятыушы қарақалпақ әдебияты ушын ренессанслық-оятыушылық рууҳындағы мийрас-ларын дөреткен шайыр сыпатында дүняға келди. ЁПүткил шығыс дүнясы дегенимизде көзимиздің алдында Рудакий IX әсир, Фердаусий X Омар Хайям-XI, әсир, Хожа Ахмет Яссауий-XI әсир Сулайман Бақырғаний XI әсир, Низамий - XII әсир, Насыр Хысрау XII әсир, Румий-XII әсир, Рабгузий- XIII әсир, Саадий- XIII, Хысрау Дехлеуий -XVI, Хафыз-XIV Жамий XVЎ Физулий XVI, Әлийшер Науайы- XV әсир, Мақтумқулы XVIII әсир булардан басқа қаншама дәрежедегі хасыл нұсқалар жазба түрдегі халық дәстанлары келеди. Булардан басқа Қуран китаптары, Хадислер, Рабгузийдің ЁҚысса-сул-анбияё шығармасы, Абдулғазы Бахадурханның ЁШежирей түркё шығармасы ҳәм басқада классикалық нұсқаларды Әжинияз шайыр түп нұсқасынан оқыған.

Әжинияз шайыр Хожа Ахмет Яссауийдің ЁХикметлериёнен оғада көп турмыслық әхмийети бар мәселелерди уйренген. Әсиресе сөзге үлкен мәни жүклеу, хасыл жүкти арқалап алып жүриу-жеңиллетиу ушын гүрес мәселелери, тууылған жерди сүйиу, топырақ болып жасау, жердің қәдирине жетиу идеялары Яссауийдің алынған. Рабгузийдің 72 қыссадан ибарат ЁКссасул анбияё -Пайғамбарлар тарийхы хаққында китаптан - пайғам-барлар хаққындағы мағлыұматларды уйренген. Қурани карим ибаралары, сүре аятларынан мысалы ЁЮсупё сүресинен жүдә оқып өз халқының шежиресин - ЁДемишлерё ди жазған. Рудакийден рубайыны, Физулийден өзгешеликте жоқары дәрежеде рауажланған. Ол бул жолда тек ғана үйрениуши ғана емес ал усы өткен Хожа Ахмет Яссауийден басланған шайырлар киби дана, солар менен бир теклес туратуғын шайыр дәрежесине көтерилген. Мақтумқулыдан шайыр ЁЖақсыё, ЁБолмасаё, ЁБолар маё,ЁМегзерё, ЁКерекё т.б. қосықтарын терең тәсирлениу менен жазған. Әжинияз Бахауатдийин Нақишбандийден ЁКеулин кудаға қолын исте болсынё деген ибараны шебер менгерген. Оның ариф болыу-куда менен байланысу-хақлыққа кеулиннің ҳадаллығы менен ерисиу-илимди уйрениу ибараларын терең билген. Қуданы билиу - Хақыйқатлықты таныу-терең илим - Хикмети ийелеу-пүткил дүняны илим - Хикмет уйрениуге жумсау-жерге айналып, топрақ болып жасау өзлигине қайтыу ибараларын Хожа Ахмет Яссауийден уйренген. Әжинияз шайыр ҳаял-қызлар образын жасауда, хадал мухаббаты жырлау да бурын

көрилмеген дәрежеде қарақалпақ әдебиятында жаңа сүўретлеўлер ди еңгизген шайыр. Шын мухаббат - бир адамды сүйип жасаў бул өмирдин тиреги, негизи екенлигин Әжинияз мухаббат қосықларында алға қойды.

Әжинияз шайырдың сөз ибараларында араб, парсы ҳәм басқа да түркий халықлары-ның сөзлери оғада сулыў, көркем етип қолланылған. Мине бул ибаралар қарақалпақ тилин байытқан сөз ибаралар болды. Әжинияз шығармаларының Пүткил Шығыс дүньясы әдебиятлары менен байланысы мәселелери де өз алдына изертленип киятыр. Улыўма қарақалпақ әдебияты тарийхында Әжинияз Қосыбай улы дөретиўшилиги өзиниң ҳәр тәреплеме қунлылығы менен әҳмийетли. Келешекте шайыр дөретиўшилигин еле де изертлеў дәўир талабы.

Тийкарғы әдебиятлар.

1. Дәуқараев. Н "Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. 1979 1-2 том.
2. Қәлиметов. Б "Әжинияз лирикасы" 1979
3. Айымбетов. Қ "Халық даналығы" 1988
4. А. Муртазаев ЁШайырдың мухаббатыё Н-1988
5. А. Каримов Әдебиятымызды гейпара мәселелериё, Н-1988
6. Х. Хамидов. "Шығыс тиллериндеги жазба дереклер" Нөкис 1992
7. К. Мәмбетов ЁӘжиниязёилимий очерк, Билим 1994.
8. Б. Генжемуратов "Әжинияз лирикасының поэтикасы" Нөкис 1997
9. Г. Даўлетова ЁӘжинияз поэзиясында дәстүр ҳәм жаңашылықё Н-1997
10. И. Утеўлиев ЁХожа Ахмет Яссаўий ҳәм Әжинияз ахун дүньясыёЁЖайхунёжурналы, 1999, N1

БЕРДАҚ ҒАРҒАБАЙ УЛЫ

1. Бердақ Ғарғабай улының өмирі хәм дөретиўшилиги
2. Шайыр дөретиўшилигиниң изертленилиў мәселелери
3. Бердақ поэзиясының тийкарғы тематикасы
4. Бердақ дөретиўшилигиниң көркемлик өзгешеликлери
5. Эпикалық шығармалары

Қарақалпақ классик шайырларының ишинде өзиниң өмир баянына тийисли базыбир дереклерди қолы менен жазып қалдырған шайыр Бердақ болады. Ол өзиниң атақлы ЁӨмиримё қосығында өзиниң автобиографиясын қалдырғанын көремиз. Шайырдың өмирине хәм шығармаларына тийисли көп мағлыўматлар XX әсирдин 30 жыллардың өзінде-ақ шайырды өз көзлери менен көрген адамлар бар ўақытларда анықланып қалынған еди. Бул туўралы Н.Даўқараевтың төмендеги пикирлерине нәзер салсақ: ЁБердақтың өмир баяны жөнинде бизиң қолымызда жазба оригинал материаллар оғада аз. Бар материаллардың көпшилиги басқа адамлардан жазып алынған мағлыўматлар. ...Берақ жөнинде, оның творчествосы жөнинде көп нәрселерди билетуғын қәндекли Яхья молла, 1941-жылы 86 жасында өлди, Қутлымурат бегли беги 1942-жылы 93 жасында өлди хәм Мойнақ районының Қазақдарья деген жеринде жасайтуғын ғаррылардан жазып алынған мағлыўматлардан басқа шайырлардың өмир-баяны жөнинде өз шығармаларынан да көп нәрселер табыўға боладыё деп көрсетеди. (Н.Даўқараев ЁБердақ шайырё тарийхый әдебий изертлеў. Нөкис ҚҚМБ. 1950-жыл, 101-бетлер) деген.

Бердақтың ақлық-шаўлықлары, әўладлары, шайырдың жасаған жериндеги қатықулақ адамлардың хәр қыйлы экспедициялар дәўиринде берген мағлыўматларына қарағанда, Бердақ шайырдың бабасы Тынет деген адам болған. Тынеттиң әкеси Бекбий, Бекбийдиң әкеси Хожақул.

Тынеттиң Боранбай, Байтемир, Балтабай деген үш баласы болған. Ел ишинде Балтабай, Бектемирлердиң қандай адамлар болып өткенликлери ҳаққында мағлыўматлар жоқ. Ал, Боранбайдың Ғарғабай деген, Қошқарбай, Маянбай, Сәңгирбай деген төрт баласы болған. Ең үлкени Ғарғабай- Ғарғабай яғный Бердақтың әкеси кембағал турмыс кеширген. Әмиўдәрьяның Арал теңизине қуяр салаларының бири жағасында Аққала, Қуўлы көл деген жерлерде жасаған. Бул жерлерде тийкарынан қарақалпақлардың мүйтен қолдаўлы урыўлары тиришилик еткен. Ғарғабайдың-Өтепберген, Нурмақ, Ермақ, жәмет хәм Сербаба деген балалары болған. Балаларының алды ер жетип, жигит бола келгенде Ғарғабайдың ҳаялы өледи. Ғарғабайдың күн көриси бурынғыға қарағанда қыйынласады. Арадан көп ўақытлар өткеннен кейин баспанасыз қалған бес баланы асыраў ушын Ғарғабай Мүйтен урыўындағы өзиндей жарлы кисиниң Қарқара деген қызына үйленеди.

Үйленгеннен кейин Ғарғабайдың жетим балаларының күн көриси бираз жақсыланады. Ғарғабайдың бул соңғы ҳаялынан Бердимурат (Бердақ), Фазылбек, Бердибек,

Қаллибек деген төрт баласы болады. Бердақ солай етип, 1827-жылы Әмиўдәрьяның қуяр аяғында, Арал теңизиниң түслик жағасында Аққала деген жерде дуньяға келеди.

Бирақ Ғарғабайдың соңғы ҳаялынан туўылған төрт баланың үшеуі өлип Бердимураттың бир өзи қалады.

Бердақ 7-8 жасларынан-ақ аўыллық мектепке қатнап оқыйды. Ол кишкентайынан-ақ шаққан, зийрек болып адамлардың көзине түседі. Бирақ ол он жасына келгенде әкеси де, анасы да өлип жетим қалады.. бул күтилмеген жағдай жас бала Бердимураттың бирден қыйынласыуына себеп болады.

Жетим қалған Бердимурат өзинің әкеси менен туўысқан адам Қошқарбайдың Найзабай деген баласының қолына барады. Бирақ Найзабайдың ҳаялы Бердимуратты оңыстырмайды. Ол ең ақырында өз аўылының ылақ-бузаўын бағып, күнде кеште үйме-үй, гезекпе-гезек қонып күн кеширеді.

Бердақ жас ўақытларынан баслап қосық шығара баслайды. Ол дәслеппе буреўлерди мақтап, буреўлерди дәлсеклеп қысқаша қосықлар шығарады. аўылларда той болған жерге барып ЁТой басларё, ЁБет ашарё қосықларын айтады. Сөйтип кем-кемнен ЁБердақ шайырё, ЁБердақ бақсыё деген атаққа ийе болып даңқы журтқа жайыла баслайды. Мал бағыўдан қутылып, ел аралап қосық айтып, шайырлық сөз өнери менен күн көретуғын болады.

Бердақ шайыр 23 жасында Мүйтен урыўының кең танаў тийресиндеги Байманқул деген кисиниң Байытқан деген қызына үйленеди.

Бердақ шайыр шаңарақ тиклегеннен кейин Айтмухаммед (адамлар оны Айтеке деп атаған), Нәзібек деген еки баласы, Хұрлиқа, Хұрлиман, Айымхан хәм Бийбихан деген төрт қызы болады.

Бердақ шайыр орта жасларға барғанда ҳаялы өледі. Оннан кейин ол қостамғалы урыўындағы Барлыбай деген кисиниң Бағдагүл деген қызына үйленеди. Соңғы ҳаялынан шайыр Гүлимхан, Жарымхан деген еки қызлы болады.

Бердақтың уллары менен қызларынан дөреген урпақлары-ақлық-шаўлықлары күтә көп.Олар соңғы ўақытларға шекем Мойнақ районында, Қазақдәрья, Тербенбес жақларда, Қараөзек, Тахтакөпир, Шымбай районларында турады.

Бердақ шайырдың сыртқы көриниси туўралы Бердақты көрген-билген, Қараөзек районының 9-аўылында жасайтуғын ғарры Хожалепес улы Ибрайым былай дейди: Ё... ЁБердақ узын бойлы, толық денели, ербиклеў қара киси екен. пешенели, қабақ сүйеги көтеринки, қойыў қаслы, көзи қара өткир, күлимлеген, дүзиў кирпичли адам еди. бердақтың бетине үңилип қарағанда адамды өзине тартарлық киси еди. Минез-құлқы жағымлы, хош минез, хәммеге бирдейСөйлегенде бир тап пенен, әсте, бирақ, салмақлы сөйлейтуғын, тили ҳәзирги өзимиз сөйлеп жүрген нағыз қарақалпақша болып, ишине жеке сийрек парсы, арабий (бирақ адамларға таныс) сөзлерди қосып та сөйлейтуғын еди. Сөйлегенде жүзине гә күле шырай, гә қәхәрли түс енип туратуғын киси еди.. әдетте адамды көп тыңлап, аз сөйлейтуғын, қызыңқырап, ғуружға минип сөйлейтуғын еди. Сөзи дәсте-дәсте болып ўйқасып бар береді. Қосық шығарғанда толып кететуғын, сол жерде дуўтар-дуўтарсыз да қоя беретуғын киси екен. (Бул гүрринди 1950-жылы августа Бердақ туўралы мағлыўмат жыйнаўға жиберилген экспедиция ағзалары: А.Дабылов хәм К.Бердимуратовлар Хожалепес ғаррының өз аўызынан жазып алған. Қол жазба ҚҚ филалының китапханасында сақланады. 47-51-бетлер).

Бердақтың өз сөзине қарағанда оны көрген ғаррылардың айтыуына қарағанда Бердақ қартайғанда бир көзі соқыр болған. 1873-жылы Орта Азия Россия қол астына өткеннен кейін хәр қыйлы рус экспедициялары тәрөпинен қарақалпақлардың да фольклорына хәм әдебиятына байланыслы көп материаллар халық арасынан жазып алынып, олардың гейпаралары басып шығарылды. Усындай мәдений мийрасларды жыйнау мақсетинде болыуы керек 1900-жылы Түркистан Генерал Губернаторлығының Сырдерья областындағы Әмиүдерья бөлиминиң начальниги Бердақ шайырды Перто-Александровскийге шақырды. Бердақ шайыр бул шақырықты қабыл етти. Бирақ ол Қазақдерьядан ауырыу болыуы себепли Нөкиске ғана зордан жетеди. Сөйтип Петро-Александровскийге жете алмай-ақ Нөкистен қайтады. Сол жылы, 1900-жылы қарақалпақ халқының атақлы шайыры хәм бақсысы Бердақ Ғарғабай улы Қазақдерьяда қайтыс болады.

Бердақ шайыр XIX әсирде қарақалпақ халқының арасынан шыққан шайыры, бақсысы, тарийхшысы. Оның творчестволық жолы өз дәуириниң халық мәденияты, халық тарийхы менен органикалық байланыста өскен хәм раўажланған. Бердақ шайырдың дөретиўшилиги XIX әсирдеги қарақалпақлардағы халықлық әдебиятының раўажланыуының ҳақыйқат гуўасы болып хызмет атқарады. Бердақ дөретиўшилиги - Орта Азия халықларының миллий мәдениятына, сондай-ақ пүткил дуньялық мәденияты ғәзийнесине қосылған үлкен үлес.

1930-жыллардың орталарынан баслап Бердақ шайырдың дөретиўшилиги бойынша илимий характерде сөз етиўлер басланды. Октябрь аўдарыспағына шекемги дәуирде Бердақ шайырдың дөретиўшилигин арнаўлы түрде жыйнау, басып шығару, изертлеу мәселелери болған емес. Тек ғана қарақалпақлар жерине келген рус экспедиция ағзаларының улыўма қарақалпақлар ишинен жыйнаған әдебий-лингвистикалық материалларында базы бир мағлыўматлар, шайырдың шығармасы көринип қалды.

1900-жылдан берли қарақалпақ жери менен таныс болған Санк-Петрбург университетиниң студенти И.А.Беляев 1903-жылы соңғы рет Нөкисте, Шымбайда хәм Қоңыратта туруўшы көшпели түрк халықларының яғный қарақалпақ тилин изертлеу ушын жиберилди. И.А.Беляев еки ай даўамында қарақалпақлар арасында болып, сол ўақытта ЁЕдигеё, ЁҚобланё хәм қарақалпақлардың ЁШежиреё синиң қол жазбасын табады. Соң ЁПротоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей Архнологии и истории востокаё деген топламында И.А.Беляевтың өзиниң аўдармасында басқа да қарақалпақлар ҳаққында материаллар менен бирге қарақалпақ хәм рус тиллеринде жазып алған ЁШежиреё син толық жәриялады. Буны ол 1917-жылы баспадан шығарған еди.

Бул ЁШежиреё ни илимпазлар Н.Даўқарев хәм И.Т.Сағыитовлар Бердақтың ЁШежиреё си деп тастыйықлайды. (Н.Даўқараев ЁБердақ шайырё. Тарийхый, әдебий изертлеу. Нөкис, ҚҚМБ. 1950-ж. И.Т.Сағыитов ЁБердақтың творчествосыё әдебий критикалық очеркё.) Нөкис, ҚҚМБ. 1958-ж.)

Буннан кейин жергиликли илимпазлардан 1939-жылы әдебиятшы Н.Даўқараевтың Бердаққа бағышланған ЁҚарақалпақ поэзиясы ҳаққындаё деген биринши мақаласы жәрияланды. (ЁҚарақалпақ әдебияты хәм искусствосыё журналы N 5, 1939-ж.) Буннан кейин усы мақаланың тийкарында Н.Даўқараев 1939-жылы Ёзбекстан Жазыўшылар

союзының екінші съездинде қарақалпақ жазыушыларының атынан ЁҚарақалпақская литература на подъемее деген темада баянат жасайды. (ЁЛитература и искусство Узбекистанаё, книга -----, Ташкент, 1939 г.) Соң Н.Даўқараев тәрөпинен ЁПоэзия Советская Карақалпакияё (ЁДружба народовё N 3. 1939 г. Москва) Карақалпақская поэзияё (ЁЛитература и искусство Узбекистанаё N 7-8, 1939), деген мақалалар жәрияланды. Бул XX әсирдеги 30-жыллардағы Бердақ дәрөтиўшилигине биринши характеристика берген илимий мийнетлерден болып есапланады.

1939-жылы қарақалпақ тили хәм әдебият илим изертлеў институтының илимий хызметкерлери Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровлар тәрөпинен ЁҚарақалпақ әдебиятының түрлерийе атлы мийнети жәрияланды. Усы мақалаларды Бердақ шайырдың творчествосы ҳаққында дәслепки унамлы пикирлер берилди. Булардан басқа 30-жылларда Бердақ шайырдың дәрөтиўшилиги ҳаққында баспа сөзде гәп еткен илимий материалларды ушыратпаймыз. Биз бул жылларда әдебият майданында Бердақ шайырдың дәрөтиўшилиги ҳаққында ең көп гәп еткен илимпаз Н.Даўқараев болды.

XX әсирдин 30-жыллардың ақырында 40-жыллардың басларында Бердақ шайырдың дәрөтиўшилиги ҳаққында айырым илимий пикирлер айтыў басланды. Мысалы: О.Кожуровтың ЁБердақё (ЁҚызыл Қарақалпақстанё газетасы. N 208, 209, 211. 1939-ж), М.Дәрибаевтың ЁБердақтың қосықлары ҳаққындаё (ЁҚызыл Қарақалпақстанё газетасы. N 287, 290, 291.), Момроевтың Ёбердатың шығармаларындағы демократиялық идеяларё (ЁҚызыл Қарақалпақстанё газетасы. N 273 1939-ж) усаған мийнетлерди көрсетиў мүмкин.

1940-жылларда Бердақ шайыр дәрөтиўшилигине илимий жәмийетшиликтиң қызығыўшылығының күшейген дәуири болды. Бул жылларда Бердақ дәрөтиўшилиги бойынша изертлеўлердин характерли өзгешеликлери, ол өз дәуириндеги классиклердин дәрөтиўшиликлеринен бурынырақ арнаўлы илим изертлеў объектине айланды. Илим майданында ол ҳаққында активлескен газета-журналлық материаллардан тысқары монографиялық изертлеўлер пайда болды. Солардан 1943-жылы И.Т.Сағыитовтың ЁБердақ уллы патриот шайырё, рус тилинде С.Бассинниң ЁБердах шайыр-великий поэт патриота ё деген китапшалары шықты. 1946-жылы Н.Даўқараевтың филология илимлери бойынша кандидатлық диссертациясының тийкарғы бөлимин Бердақ шайырдың шығармалары қурады. Булардан тысқары усы жыллары Қ.Ирмановтың ЁБердақ Ғарғабаевё, С.Бекмуратовтың ЁҚарақалпақ әдебиятының тарийхий тамырлары хәм бизиң устазларымызё, Б.Исмайловтың ЁНаўайы хәм қарақалпақ әдебиятыё, С.Бердимуратовтың ЁҚарақалпақ әдебияты кимниң айналасында болды деген мәселегее, Х.Сейтовтың ЁҚарақалпақ әдебиятының мектеби Бердақтың айналасында болдыё, А.Бегимовтың ЁБердақ қарақалпақ әдебиятының классигийе деген мақалалары жәрияланды. Бердақ шайырдың дәрөтиўшилиги туўралы бул жыллардағы жәрияланған илимий мийнетлердин ишиндеги пүтин бир жақсы жуўмақлаўшы пикир билдирген И.Т.Сағыитовтың ЁБердақ уллы патриот шайырё (ҚҚМБ Нөкис, 1943-ж.) деген китабы болды.

1950-жылларда Бердақ шайыр ҳаққында дәслепки хәм қунлы илимий жуўмақлаўшы пикир берген Н.Даўқараевтың ЁБердақ шайырё китабы болды. (Н.Даўқараев ЁБердақ шайырё. Тарийхий, әдебий изертлеў. Нөкис, ҚҚМБ. 1950-ж.

50-жыллардың ақырында илимпаз И.Т.Сағыитовтың ЁБердақтың творчествосыё атлы монографиясы басапдан шықты. Бириншиден Бердақ шайыр поэзиясы бойынша үлкен илимий жетискенликтин пайда болғанлығын көрсетти, екиншиден улыўма қарақалапқ әдебият таныў илиминиң теориялық хәм әмелий мәселелердин де бираз писип жетискенлигин көрсете алды.

1977-жылы Бердақ шайырдың туўылғанына 150 жыл толыў юбелейи елимизде кең белгиленип өгти. Илимпазлар монографиялық китаплар жазды. Олардан жәмийетшилигимиз үлкен руўхланыўшылық пенен қабыл еткен Ёзбекстан Илимлер Академиясының академиги, профессор М.Нурмухаммедовтың ЁБердах-великий поэт Каракалпакского народаё (Ташкент Изд. ЁФанё УзССР. 1977 г.). ЁзИА ның корреспондент ағзасы профессор И.Т.Сағыитовтың ЁҚарақалпақ халқының уллы демократ шайырыё (Нөкис, ЁҚарақалапқстанё-1977 ж.). ЁзИАның А.С.Пушкин атындағы тил хәм әдебият иниститутының әдебий байланыслар бөлими секторының илимий хызметкери Б.Қурбанбаевтың ЁБердақ творчествосыё (Ташкент, Узб.ССР, ЁФанё-1977 г.) атлы китаплары болды.

Мине усының өзи-ақ XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақ Фарғабай улының дөретиўшилигинин сөзсиз әжайып бәлент екенлигинен дерек береді.

Бердақ шайырдың поэзиясы оның хәр бир шығармасы XIX әсирдеги жәмийетлик өмирдеги ең хаарктерли белгилерин көркем анализлеген, оннан тийисли көркем жуўмақ шығарған, қысқасын айтқанда сол жәмийетлик өмирдин толық баҳасын белгилеп өткен, өз дәўириндеги жазба әдебият пенен де, аўыз еки халық дөретиўшилиги менен де, халықтың философиялық, дидактикалық, даналық пикирлери менен толы көркем шығармалар.

Мине сол себепли де, улыўма Бердақ шайыр шығармаларының барлығы да XIX әсирдеги пүтин бир халықтың - қарақалпақ халқының миллий мәдениатын қурап турғанлығы, хәтте Бердақ шайыр шығармаларының өзи-ақ пүтин бир қарақалпақ халқының жәмийетшилик тарийхының, жәмийетлик ой-санасының бир бөлимин қурап турғанлығы сөзсиз. Мысалы, ЁБолғанё емес шығармасы шайырдың дәўирге болған сиясий көз-қарасын көрсететуғынлығын анықлаўымызға болады. Турмыста халық тилегине дәўир сиясатының туўра келиўи, жәмийеттеги теңсизлик, халықтың күн-көрисиниң кем-кемнен төменлейбериўи, турмыста ҳақыйқатлықтың жоқлығы, өмир бойына өз халқының тәғдирин жырлап киятырған шайырды, оның себеплерин излестириўге, ойланып көриўге, узақ тарийхқа көз таслаўға, жәмийетлик өмир ҳаққында бир пикирге келиўге хәм жуўмақ шығарыўға, поэзиясының көп бөлимин енди усы шешилмей атырған халық өмири менен байланыслы проблемаға арнайды:

Бул дунья дунья болғанлы,
Патша әдил болған емес,

...Инағыў бектин баллары.
Барқулла жетти қоллары.
Қыйсық болсада жоллары,
Хешўақ ҳарып талған емес,

деп жәмийетлик өмірді түсиніуі, оның, бириншиден реаллық турмысты дурыс таныуы, дурыс көріп алыуы менен бақалы. Екиншиден, Бердақ шайырдың бул шығармасы пүтин бир тарийхый дәуирге терең сиясий бағыттағы көз-қарас билдирген шығарма.

Шайыр ЁЗамандаё қосығында өзи жасап турған дәуирдеги заманласлардың турмыс тәризиниң қыйын болып қалғанлығын, феодаллық жәмийетлик сиясаттың ақыбетлеринен ердің бала-шағасынан, ата-анадан айырылыуға гириптар болып, жылдан-жылға заман терисине айланып баратырғанлығын, сонлықтан да не бир ақыллы азаматлар буған жол аба алмай үлкен руўхый гүйзелислерге түскенлигин сүүретлейди.

Ойласақ бул дунья бипаян екен,
Душпан иси халыққа көп зиян екен,
Байлар қасқыр, түлки, халық-қоян екен.
Қараңғы қаплаган қайғы заманда.- деп
көрсетеди.

Бул жуўабый поэзия емес бул дәуирди шайыр халық көз-қарасы менен қайта-қайта шығарған өз заманы ҳаққында жуўмағы. Заманның ашшы ҳақыйқатлығын жырлау менен шайыр халыққа бундай турмыс пенен гүресиу керек деп оптимент рухта шақырық таслауларын да көремиз:

Шаққан аяқ басып хызмет етпесең,
Күнлер көриу қыйын болды,
Азаматлар аяғынды шаққан бас,
Шаққанлап баспасаң көзден ағар жас.

Бердақ шайырдың заман характерин жуўмақтастырыуша ойлары ЁБилмедимё, ЁПана берё, ЁКөзимё, ЁБолмадыё, ЁАйралықё, ЁЕкенё, ЁКөриндиё, ЁАқыбетё, ЁДәўранё шығармаларында да бир нешше мәртебе тәкирарланған. Бердақ шайырдың барлық дөретиушилиги мудамы халық данышпанлық пикирлер менен азықланған поэзия. Бердақтың дуньяға көз-қарасында жасап атырған жәмийетти жақсылау ушын адамларды жақсы минез-құлыққа тәрбиялау лазым деген ағартыушылық пикирлери орын алған. Бердақ жоллардың ақыл-парасатын раўажландырыуға үлкен дыққат береді. Оның түсинигинше адам ақыл менен ғана турмыстан дурыс жол таңлайды, жақсы болып жасайды. Сондай-ақ, шайыр илим ийелеген адамларды көкке көтереди. Усындай түсиниклерин баянлап ЁӘрманың неё қосығында:

Өз ўақтында ойнап күлсең,
Илим қабын мойныңа илсең,
Таўсылмастай билим билсең,
Алымлықтан арманың не? - деп жазады.

Адамды ийман-инсап, илим-билим, ақыл-нәсият жоллары менен тәрбиялау тутас жәмийетти усы жоллар менен раўажландырыу әйjemги заманлардан берли киятырған, түрли дәуир сынақларынан өткен дәстүрли жоллардан. Бердақтың ЁҚашан раҳатлана-дурсаңё қосығындағы ЁМийнетсиз дунья ислеме, жанды отқа саладурсаңё, ЁТалап излеп тап дуньяны, Сүттен ақдур билсең аныё, Ёпейлиң кетип нәпсинди ашпа, Малым бар деп асып-таспаё, ЁИшпей-жемей малды жыйнап, ЁҚашан раҳатлана-

дурсаң?Ә деген нәсиятларында шайыр мийнеттің рәхәтин көриўге, бул дуньяның ырысқы несийбесин, ләззетин татыўға шақырады:

ӘМийнет пенен жанды қыйнап,
Көрмей бир күн қонақ сыйлап,
Ишпей-жемей малды жыйнап,
Қашан рахатланадурсаң?

Бердақ нәсиятларында мийнет пенен табылған малды нәпсқаўлық етпей, ақылға уғрас малды нәписқаўлық етпей пайдаланыўды, ғарип қәсерге қайыр-сақаўат етиўди мәсләхәт етеди. Уллы шайырларымыздың түсиниги бойынша жәмийет избе-из раўажланып барыўы керек, алдыңғы әўладлар өзлериниң турмыс тәжирейбесин, руўхый байлығын кейинги әўладларға өткерип барыў тийис. Бердақтың ӘБаламә, ӘБилгейсизә қосық-лары усы шәртлер менен талаптарды сәўлелендиреди. Бул қосықларда өмирден, жәмийеттен енди ғана өз орнын излеп жүрген, турмысқа енди қәдем қойып атырған жасларға ақыл нәсият, мәсләхәт, жол-жоба бериледи:

Ерме тағы шуғыл сөзге,
Жаманнан қаш жастан балам,

Маңлайыңнан ағызып тер,
Жақсы жаманды сынап көр.

Жақсы адамның кейнине ер,
Сонда жолың болар балам.

Усы ӘБаламә қосығында жас азаматтың адамгершилиқ қәсийетлери, өмирдеги орны, жәмийетте өзін тутыў, жүрис-турыс қәделери бериледи: сөзди тийисли жеринде айтыў, орынсыз сөйлемей, (ӘРетинде сөйле, баламә), мал-мүлкинди тирек етип халық ишинде өзінди жоқары тутпаў, тәкаббыр болмаў, керисинше кишипейил болыў (Малым бар деп асып-таспа) ӘӨзин бултыйып болма шер, Әлпайым болғыл баламә), мийрим-шәпәәтли, қайыр сақаўатлы, инсаплы болыў (ӘЖетим жесирге қолынды берә) х.т.б.

Бұлардан басқа да шайырдың ӘКөриндиә, ӘЗамандаә, ӘХалық ушыне, ӘЖақсы-рақә, ӘҚарамасә тағы басқа қосықларында усындай дидактикалық пикирлер көркем етип бериледи.

Бердақтың бай әдебий мийрасының нешше әлўан қырлары менен сырлары. Оның идеялық көркемлик өзгешеликлери, жәмийетлик сиясий көз-қараслары, оның философиялық пикирлери, тарийхый шығармаларының көркем тили, стиллик өзгешеликлери, қосық қурылысы хәм басқада мәселелер өз алдына арнаўлы изертлеўлер дөретиўди талап етеди.

Шайыр дөретиўшилигиниң өзгешеликлери оның дуньяға көз-қарасы хәм турмысты сүўретлеў усылы ол өмир сүрген заманындағы, жәмийетлик, тарийхый жағдайларға байланыслы болатуғынлығы белгили. Шайыр өзи сүўретлемекши болған уқыяны яки айырым адам образын, затты оқыўшыға айқын, жанлы түрде көрсетиў ушын тилдеги хәр қыйлы сүўретлеў қуралларын яғный эпитет, теңеў, метофора хәм басқаларды қолланады.

Бердақтың шығармаларында эпитеттер анағұрлым дәрежедегі орын иелейтуғын-лығын көреміз. Мысалы: залымдардың өзине жәбірлеу-зулымын айта келип:

ЁСондай болса да жумыр бас,
Жарылмады бул қара тас - дейди.

Бунда Ёжумырё деген сөз эпитет. Тағы да бул түрде халықтың ЁТас жарылса да, бас жарылмайдыё деген нақылын күтә орынлы қолланған.

ЁКеуил деген - қызыл гүл,
Сөйлесе сайрар қызыл тил.

ЁЖабыннан қара күнлеримё

Бул келтирилген үзіндилердегі Ёқараё, Ёқызылё деген сөздер тұрақты эпитеттер. Бирақта Бердақтың шығармаларында эпитетке қарағанда теңеулер менен метафоралар анағұрлым көп ушырасады. Бердақтың шығармаларында теңеулер Ёдай-дейё, Ётай-тейё жалғаулары арқалы хәм Ёяңлыё, Ёқусапё, Ёмегзерё, Ёкибиё деген сөздер арқалы жасалады. Мысалы:

ЁЖигит болсаң арысландай туўылған,
Хызмет еткил удайына халық ушын.

ЁЛашын киби көкке ушыпё

Бердақтың шығармаларында, әсиресе, метафоралар көп қолланылады. Метафора дегенимиз алмастырыў мәнисинде қолланылатуғын сөздер. Метафора бир нәрсени сыртқы яки ишки уқсаслығына қарап екінши нәрсеге бара-бар қойыў, ямаса бир нәрсениң орнына екінши нәрсени алмастырып қойып сүүретлеу. Мәселен, ЁАрыслан еди Ерназар бийё дегенде Ерназар бийди арысланға бара-бар қояды. Бул жерде Ёарыслан едиё сөзлери метафора. Бердақта метафоралар көбинесе Ёедиё, Ёболдымё хәм басқада қосымша сөздер менен жасалады.

Бердақта биз мынадай метафораларды көреміз.

ЁЖигитлик деген нар екен,
Ғаррылық деген жар екен.ё

ЁАлтын хәрбир айтқан сөзим,

Сөзим емес - олдур өзимё.

Бердақтың юмор хәм сатаиралық шығармаларында ирония менен сарказм көп ушырайды. Ирония дегенимиз мысқыл, ермек Ёастарлы сөзё. Бунда сөздің сыртқы қурылысы бир нәрсени яки бир адамды мақтап отырса да, ишки мазмуны бойынша хаслында ол нәрсени мысқыл, ермек етип мақсаралап отырса буны - ирония деймиз. Мысалы, Бердақ ЁСықмар екенё деген қосығында Әлимбай деген сықмар байдың тойға шақырған қонақларға тамақ бермей аш қойғанлығын мысқыллап, ермек етип, мақсаралап былай дейди:

ЁЗийнети сонныңдай артты,
Қонақларын дым жарытты,
Он бес ара табақ тартты,
Несибе сол болған екенё.

Мине бундай етип сүўретлеў ирония болады. Сарказм иронияның жоқары түри. Бунның да тийкарғы мәниси турмыстағы ҳәдийселердин жаман, жеркенишли жақларын масқаралаў, күлиў. Бирақта ирония менен сарказмның айырмасы - егер иронияда сөздин сыртқы қурылысы ашық түрде кескин болмастан, мақтаған сыяқлы болып, бүркелген Ёастарлы сөзё болып келетуғын болса, сарказм бир нәрсени ашықтан-ашық масқаралайды. Сарказм иронияға қарағанда өткир ашшы тил менен бериледи. Мысалы, Бердақтың бир байды масқаралап жазған сатиралық қосығында:

ЁМурның пушық, көзин соқыр,
Доңызлардай етер пыр-пыр,
Қалқандай боп қулағың тур,
Келбетинди билесең бе?ё

Бердақтың шығармаларындағы сарказмының үлгилери усындай көринислери менен белгили.

Бердақтың қосықларының қурылысы силавикалық қосық қурылысына жатады. Бул система қосық қатарлаырныдағы буўын санының бирдей болыўына тийкарланады. Бундай қосық қурылысының белгиси - уйқас ҳәм қосық ырғақларының буўнақларға бөлиниўи болып табылады. Буўын пәтлери: даўыс толқынлары тең, бирдей болып келеди, ал үлкен пәт қатардың ең ақырында болады. Бердақтың қосықларының көпшилиги дерлик 8 буўынлы, 4 қатарлы қосық, 7-8 буўынлы терме толғаў түриндеги ҳәм 11 буўынлы 4 қатарлы аааб, аабв ҳәм еркин түрдеги уйқас абвг болып келеди. Бир нешше мысаллар келтирейик. 8 буўынлы 4 қатарлы қосыққа мысал: ЁҚәлем услап сөзлер жаздым.

Тәсим етин жүдеп аздым,
Мыңнан емес жүзден оздым,
Айтарым көп тыңла мениё

7-8 буўынлы терме-толғаў түриндеги қосыққа мысал:

Ақылсыз туўған Айдос бий,
Еки ердик геллесин,
Бир қоржынға салады,
Беккем етип қоржынды,
Бөктергенге таңады,
Шайтын жайлап ишледи,
Айырылдым деп инимнен,
Айдос естен танады.

11 буўынлы 4 қатарлы қосыққа мысал:

ЁАқ буўдайы турып сулы сепкеннен,
Таза салы турып, шигин еккенен,
Жөнсиз қырық күн қайғы ўайым шеккенен,
Ден саўлықта бир күн шадлық жақсырақё.

Қарақалпақ поэзиясының сондай-аң, Бердақтың қосықларының бир өзгешелиги - 4 қатарлы қосықтың әдетте дәслепки үш қатары бири менен бири уйқасып келеди де, төртинши қатары келеси куплетлердин соңғы қатары менен турақлы түрде уйқасып отырады.

Бердақтың қосықларының тағы бір өзгешелигі - шайыр, әдетте шығарманың кейнінде сол шығармадан белгили жуымақ шығарып, оның тийкарығы идеясын ашып береді. Соның менен биге көпшилик шығармаларында автор өзинің атын атап көрсетеді, гейпара шығармаларында оның қай жылы жазылғанын көрсетеді.

Бердақтың гейпара шығарамалры (ЁАйдос бийё) дәстанлар жырының үлгиси терме-толғау түрінде жазылған.

Толғау дегенимиз 7-8 буынлы еркин уйқаслы қосық. Толғау уйқаслықлары белгили қатар санына бағынбайды, ал әдетте уйқасатуғын қатарларының саны белгили мағана беретуғын қосық бөлегинің көлеми менен белгиленеді.

Бердақ өзинің көп қосықларының кейнінде:

ЁБердимурат қақтың күш,

Сахрада өскен бүлбилиё

ямаса гейде ЁСахрада сайраған сары бүлбилиё деп жазады.

Бердақ өзін сахрада өскен бүлбилге салыстырып сүүретлегенде өзинің шайырлығын, журттан озған шешенлигин билдирмекши болған. Бирақта заманның тарлығынан сайрай алмай өткен шайыр өзін Ёбийуақ сайраған бүлбилдей болдымё,- дейді.

ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бердақ шайырдың дөретиўшилиги XIX әсирде жасаған қарақалпақ халқының көркемлик энциклопедиясы болды. Өйткени, оның өз заманындағы жәмийетлик өмирдің ҳәмме тәрәпин сөз еткен әжайып лирикаларындағы, арнаулы түрде жазып қалдырылған халық шежиресиндеги, тарийхый ҳәм басқа да дәстанлары бизиң ушын баҳасы жоқ тарийхый этнографиялық дерек болатуғынлығы даўсыз.

XIX әсирде жасап әдебий дөретиўшилик жақтан хызмет еткен ҳәр бир шайырдың алдына қойған баслы мақсети фольклорлық дәстүрлерди пухталық пенен үйренип және де раўажландырып, қәлиплесип киятырған жазба әдебияттың тематикасын мийнеткеш халық турмысының реаллық тәрәплерин алыўға бағдарланылды. Бердақтың әдебият майданындағы үлкен жаңалығының бири - сөз искусствосының күши менен халық тарийхын ЁШежиреё син жасады.

Бердақ шайыр дөретиўшилигин изертлеўши илимпаз Ә.Пахратдинов Бердақтың эпикалық шығармаларын еки топарға бөлип қарайды.

1. Бердақ шайырдың тарийхый документаллық дөретпелери ЁШежиреё, ЁАмангелдиё, ЁАйдосбийё, ЁЕрназарбийё шығармалары.

2. Тарийхый документаллық емес дәстанлық шығармалары ЁАқмақ патшаё, ЁРәўшанё, ЁЕркебайё дәстанлары.

Биринши топардағы яғный дәстанлық шығармаларда қарақалпақ халқының тарийхы (ЁШежиреё), Хорезм халықларының тарийхы (ЁХорезмё), қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханлығы қарамағына өтиўлери (ЁАйдос бийё), халықтың биринши мәртебе өз мәмлекетин дүзиўге урыныўлары және де Россия патшалығына өтиў ушын болған гүреслери (ЁЕрназар бийё). Жоқары қарақалпақлар өмиринен тарийхый мағлыўматларды (ЁАмангелдиё) береді. Ә.Пахратдинов ЁБердақ шайырдың дәстанлық шығармаалрыё Нөкис ЁҚарақалпақстанё - 1987-ж. 7-бет).

Бердақ шайыр доретпелериндеги тарийхий шығармаларды Н.Даўқараев, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, И.Сағыйтов, М.Нурмухаммедов, С.Бассин, Б.Қурбанбаев А.Каримов, А.Муртазаев, О.Бекбаўлиев сыяқлы әдебиатшы илимпазлар изертледі.

Бердақ шайырдың ЁШежиреё си - бул қосық пенен баянланған тарийхий жылнама. Бул жерде Бердақ хәм шайыр хәм тарийхышы.

Бул шығарма - қысқаша эпикалық тарийхий жылнама, руўлардың, қәўимлердин, Орта Азия халықларының, олардың келип шығыўы хаққында жазба дереклер, аўызша аңызлар тийкарында айтылған әнгиме.

Шығармада тек қарақалпақлардың тарийхы хаққында ғана емес, ал өзбек, түркмен, қазақ халықларының тарийхында тийисли баҳалы хәм қызықлы пикирлер айтылған, қытай, монгол, иран халықларының тарийхы бойынша да бирқатар мағлыўматлар сақланған.

Көлеми онша үлкен емес ЁАмангелдиё дэстанында Бердақ қарақалпақлардың үлкен бөлеги Түркистанда, Сырдэрьяның аяғында жасаған ўақғыттығы Қарақалпақ-Қоқанд қатнасларының бир қатар фактлерине (XVI-XVIII әсирлер) узақ тарийхий ўақыяларға дыққат аўдарады. Шығармада Сырдэрьяның аяғына жайласқан Түркистан қарақалпақларының басшысы Асанның қарақалпақ қызларын сарайға жыйнаў хаққындағы Қоқанд ханының буйрығына бағынбағанлығы айтылады. Асаның буйрықтан үзил-кесил бас тартыўы бәслесиўи оның өлимине алып келеди де оны дарға асады. Батыр жигит Амангелди Асанның қанын алыў ушын Қоқанд ханының геллесин алады. Буннан кейин шайыр Амангелдиниң батырлықларын тәрийплейди. Бердақтың идеясы түсиникли. Бердақ шайыр буның менен шекленбей, өз заманласларына қарата:

Амангелдидей болмаға,
Барып ханның қан алмаға,
Гелле кесип жан алмаға,
Қай бириңниң шамаң келди?

Бул тек шайыр тәрепинен берилген жай сораў емес, ал бул өз заманласларынан талабыда. Бердақ өз халқы тарийхының қахарманлық бетлерин қалай жаңғыртса да өткендеги бул халық батырларын өз заманласларына үлги етип қояды.

Бердақ шайырдың қарақалпақ халқының 1855-1856-жыллардағы Хийўа ханлығына қарсы көтерилисиниң басшысы Ерназар алакөзге арналған ЁЕрназар бийё атлы эпикалық шығармасы бар.

Бердақтың бул шығармасы көтерилистин келип шығыўын баян етеди хәм Ерназардың жеке қахарманлық ҳарекетлерин анық көрсетеди. Шайырды идеял халық қахарманы қызықтырған. Сонлықтан, Бердақ өз дәўирине сондай зэрүр болған қахарманлықтың түсиникли идеясын избе-из айтыўдан бас тартпаған, усылай сүүретлеў керек деп ойлаған. Шайыр Ерназарды ЁҚарақалпақ халқының ағасыё деп атаўдың, оның ҳәтте ханнан бийлигин бериўди сорағандағы мўнаймаўына хәм бас иийўине таң қалады:

ЁҚарақалпақ тилегинде,
Тилетпеди Ерназар бийё.

Шайыр көтерилистиң ең соңғы күнлеринде де берилмеген Ерназардың турақлылығына ҳәм мәртлигин төмендегише сүўретлейди:

Мени ҳеш ким тилемесин,
Жалынып сорап жүрмесин,
Мен өлгенде жыламасын,-
Деди арыслан Еранзар бий.

Қулласы Бердақ шайырдың дэстанлық шығармалында Хорезм тарийхын гәп еткен, қарақалпақ шежиреси жазылған жоқары қарақалпақлар өмиринен эпизод жырланған, Айдос бий, Ерназар бий усаған ел, ел сардарларының ислерин адамларға үлги еткен, ақмақ патшаларды эшкаралаған, феодаллық жәмийеттиң өмириниң таўсылғанлығын көрсеткен үлкен дөретиўшилиқ тарийхқа ийе боламыз.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Сағитов И.Т. ЁСаҳра бұлбилиё. Қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры Бердақтың өмири ҳәм творчествосы ҳаққында монография. ЁҚарақалпақстанё баспасы. Нөкис. 1974
2. Пахратдинов Ә. ЁБердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў ҳәм изертлениў тарийхынанё. Нөкис. ЁҚарақалпақстанё 1990.
3. Пахратдинов Ә. ЁБердақ шайырдың дэстанлық шығармаларыё Нөкис. ЁҚарақалпақстанё 1987.
4. Коллектив ЁБердақ ҳаққында сөзё Әдебий критикалық мақалалар, арнаўлар. Нөкис. ЁҚарақалпақстанё- 1987.
5. Әлеўов Ө. ЁҚарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўыё. Нөкис ЁБилимё - 1993-ж.
6. Жәримбетов Қ. ЁБердақтың нәсиятлары-бизиң руўхый ғәзийнемизё. Нөкис- 1998.

ӨТЕШ АЛШЫНБАЙ УЛЫ

1. Өтеш Алшынбай улының өмирі хәм дөретиушилиги.
2. Шайыр жасаған дәуірдегі саясий-жәмийетлик, мәдений турмыс шығармаларының идеялық-тематикалық өзгешеликлері.
3. Шайырдың ЁБердақ бақсығы жууапё хәм ЁОтти дуньяданё шығармаларының мазмуну.
4. Шайырдың сатиралық шығармалары.

Қарақалпақ поэзиясының қәлиплесиўине хәм раўажланыўына , жалпы қарақалпақ халқының сана сезиминиң, руўхый өмириниң өсиўине белгили дәрежеде үлес қосқан шайырлардың бири Өтеш Алшынбай улы болып есапланады.

Өтеш Алшынбай улы - XVIII әирдеги классик шайыр Жийен жыраўдың шаўлығы хәм XIX әсирде өмир сүрген шайырлар Күнхожа, Әжинияз, Бердақ пенен заманлас болған тулға. Өтештиң дөретпелериндеги тийкарғы бағдар өз дәуириниң алдынғы идеяларын сүүретлеў, шынлық турмысты көркем баянлаў.

Өтеш өзиниң шығармалары арқалы өзи жасаған дәуирдиң жәмийетлик турмысын әпиўайы тилде реал сүүретлеп берди. Ол өзиниң барлық өмирин хәм дөретпелерин мийнеткеш халық массасы менен, олардың тилек әрманлары менен тығыз байланыстырды. Өтеш шайырдың өзи жазып қалдырған қол жазбас ямаса сол дәуірде биреў тәрәпинен көширилип алынған нусқасы, сондай ақ, оның өмирі бойынша өзи жазған дереклер бизге келип жеткен жоқ. Өтештиң өмирі ҳаққындағы мағлыўматлар әдебий экспедициялар ўақтында халық аўзынан жазып алынған материаллар хәм шайырдың өз шығармаларындағы өзи жөнинде айтқан базы бир қатарларынан ғана белгили.

Өтештиң туўылған хәм қайтыс болған жылы жөнинде усы уақытқа шекем еки түрли жазылып жүрген мағлыўматларды ушыртамыз Мәселен, Н Даўқаревтың ЁРеволюцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклеріё атлы мийнетиде Мойнақ районының Қазақдарья аўылында жасаўшы Есимбет деген ғаррының (бул ғарры 1848-жылы өлген) мағлыўматы тийкарға алынып, Өтеш 1788-жылы туўылып 1875-жылы қайтыс болған деп жазылған. Ал ЁҚарақалпақ әдебиятыё китабының 9-класслар ушын арналған сабақлығында болса, Өтеш 1828-жылы туўылып, 1902-жылы қайтыс болған деп көрсетилген хәм буны соңғы изертлеў материаллары менен шайырдың өз творчествосына сүйенип айтылды делинген.

Өтеш Алшынбай улы 1828-жылы туўылып, 1902-жылы қайтыс болған деген мағлыўмат дурыслыққа келеди.

Өтеш Алшынбай улының творчествосы Қарақалпақ поэзиясында белгили орын ийелейди. XIX әсирде өмир сүрген хәм умытылмас шығармалар дөреткен Бердақ, Күнхожа, Әжинияз сыяқлы Өтеш те өз творчествосын өзи жасаған дәуірдеги үстем классларды ашкарлаўға, пуқара халықтың турмысын жырлаўға арнайды.

Шайырдың бизиң заманымызға келип жеткен шығармалары айтарлықтай көп емес. Бүгинги күнге шекем халық аўзынан жазып алынғаны 30 ға жақын қосығы менен бир поэмасы ғана белгили. Булардың көлеми 3500 қосық қатарларынан

асыңқырайды. Өтештің шығармалары саны бойынша онша көп болмаса да сол бизге мәлім бар шығармаларының өзі де идеялық мазмұны бойынша анағұрлым тәсірлі дәріпелер. Өтеш творчествосындағы ЁБерадақ бақсыға жууапё, ЁӨтти дуньяданё, ЁКөрдимё хәм ЁБес жигитё сыяқлы қосықлары көлемлі қосықлар қатарына киреди.

Өтеш Алшынбай улының дәріпешіилигин жанр бойынша айырғанымызда эпикалық хәм лирикалық шығармалар деп бөліуе болады. Эпикалық шығармасының қатарына тек ЁХайран еттіё поэмасын, ал қалған көпшилик шығармаларын лирикалық қосықлар қатарына жатқызамыз. Шайырдың дәріпелеринде тарийхый уақыяларды сөз ететуғын шығармалар белгили орынды ийелейди. Бундай шығармаларының қатарына ЁКөрдимё. ЁБердақ бақсыға жууапё, ЁӨтти дуньяданё сыяқлы көлемлі қосықларын жатқарамыз. Буларда Өтеш жасаған дәуірдеги қарақалпақ халқының тарийхын, жәмийетлик турмысын айқын сүүретлейди. Шайырдың дәріпешіилигинде юмор-сатира да әдәуир орын тутады. Бул жағынан ол сатирик шайыр сыпатында да танылады. ЁШермендеё, ЁНуратдийнё, ЁҚәдир моллаё, ЁЯңлыдыё, ЁШошқаё, ЁИзимбетё, ЁНе қылдыңё сыяқлы қосықлары сатира түринде болса, және бир қатар шығармаларында сатира элеманлери ашық сезилип турады. Шайыр дәріпешіилигинде қарақалпақ хаял-қызларының турмысы да сөз етиледі. Бул темада шайыр өзиниң жәмийетлик көз-қарасларын айқын сәулендиргенин көремиз. Оның ЁГүлзийбаё, ЁҚызларё, қосықлары хәм ЁХайран еттіё поэмасы хаял-қызлар темасына арналған.

В.Г.Белинскийдің ЁШайырға мазмұнды оның халқының турмысы бередиё дегениндей Өтеш Алшынбай улының да барлық шығармалары хәм өмири қарақалпақ халқының XIX әсирдеги сийясий-жәмийетлик хәм мәдений турмысы менен тиккелей байланысly.

XIX әсирдеги қарақалпақ халқының тарийхы сол дәуирге арналып жазылған гейпара мийнетлерде, атап айтқанда С.Камаловтың ЁҚарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийуа ханларына қарсы халық азатлық гүреслериё деген мийнетинде, П.П.Ивановтың ЁҚарақалпақлар хаққында жаңа мағлыұматларё хәм Қарақалпақ тарийхының очерклери деген мийнетинде, Т.А.Жданконың ЁҚарақалпақлардың тарийхый-этнографиясының очерклериё деген жумысында хәм булардан басқа да түрли мийнетлерде айқын сәуленген. Бул жумысымызды биз XIX әсирдеги қарақалпақлардың тарийхына тоқтатқанда усы мийнетлерге сүйенип. Өтештің дәріпешіилигине тәсир еткен жағдайларға қысқаша шолуу жасаймыз. Өтеш Алшынбай улының поэзиясында XIX әсирдеги үстемлик етиуши топарлар кескин сынға алынады:

Муртын таулап қырландырып шыйырып,
Анаў-мынаў келсе мурнын жыйырып,
Билсе-де билмесе де ийман үйирип,
Аўыр салтанатлар қазыда болар.

Мал басына закат бермей жыйнаған,
Қойшылардың хақын бермей қыйнаған,

Бәрхәма қаслығын елге ойлаған,
Иймансыз бузықлық байларда болар. (ЁБоларё)

Өтеш шайыр XIX әсирдегі тарихый уақыяларды басынан кеширген. Сонлықтан Хийуа ханы тәрәпинен езилип атырған мийнеткеш халықтың ауыр турмысына қыйналады. Шайыр усы дәуірдің картинасын өз творчествосында ашық сәулелендирди.

Өтеш Алшынбай улының дәретиўшилигиниң тийкарғы идеялық-тематикалық бағдарларының бири - өз халқына деген шексиз сүйиўшилиқ, патриотизм ҳәм адамзатты ҳұрметлеў-гуманизм болып табылады. Шайыр өз заманының шынлығын, мийнеткеш халықтың ауыр турмысын, халық массасының аяўсыз езилиўин, ҳаял-қызлар теңлигин әдеўир дәрежеде тәсирли сүүретлегениниң гуўасы боламыз.

Өтеш қарақалпақ әдебиятын тематикалық жақтан байытты, образлар дуньясының кеңейиўине үлес қосты. Ол қарақалпақ классик шайырларының көркем образын дәретиўди арнаўлы тема етип алып, биринши болып Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ образларын көркем сәулелендирди. Шайыр Жийен жыраўдың сыртқа пишимин ишки дуньясына сайма-сай етип, оны тилге шешен, сөзге бай, сөзи халыққа үлги болған, халық тәғдири туўралы көп ойлаған, халық ғамы ушын душпан менен, ҳәттеки патшалар менен де, қайтпай қарсыласқан, сөзи менен досларды күлдирип, душпанды Ёқулё еткен, ЁАлпамысё, ЁҚобланё, ЁЕдигеё дәстанларын көп өзгерислер менен жырлаған, ЁОрманбет бийё нәсийхатын бизиң дәуиримизге жеткерген, Хорезм, Түркистанды аралап,қобыз да, дуўтарда шертип, шайырлық пенен қоса бақсылық жыраўшылықты да теңдей атқарған ишки дуньясы бай, қурамалы характердеги адам етип сүүретленген.

Мәселен: ЁӨтти дуньяданё қосығында:

ЁЖийен, Бердақ, Күнхожа ҳәм Әжинияз,

Солардың тәрийпин Өтеш сен бир жаз,

Дуньяда өмирди булар сүрди аз,

Әрман менен мен де өтермен дуньяданё, - деп көресетеди.

Өтеш Күнхожаның әдебиат тарихындағы тутқан орны ҳаққында:

ЁШайыршыққа жүдә сөзлери тәлим,

Заманның рәуишин сөйлемес қалып,

Мақтумқулы-Мағриптен үлгилер алып,

Лақабы Күнхожа өтти дуньяданё, -

деп терең ҳәм ҳәр тәрәплеме мәни береді. Өтештиң ЁӨтти дуньяданё шығармасының Әжиниязға арналған бөлиминде ҳәр қатарынан Әжинияздың өмириниң ямаса шайыршылық талантының белгили бир тәрәпи ашылып отырады. Ал ЁӨзи талып илим алған ер жигит едиё деген қатардан Әжинияздың тек шайыр емес өз заманының атақлы оқыў орнын питкерген, билимли, соның менен қатар күтә кең пейил адамгершиликли ер жигит екенлигине көзимиз жетеди.

Мәселен: Отырған жеринде улама толды,

Қазақ, қарақалпақта мереке қылды,

Өзбекке ҳәм бирдей өтти дуньядан, - деп сүүретлейди.

Басқа қарақалпақ шайырларына қарағанда Бердаққа Өтеш көбірек қосық арнаған. Оның ЁБердақ бақсыға жууапё хәм ЁӨтти дуньяданё атлы шығармаларының Бердаққа арналған бөлімінде Бердақтың өлмес образлары дөретілген:

Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилер адам баласы,
Бердақ деп қууанар халықтың арасы.
Ол да қосық айтып өтти дуньяданё.

ЁӨтти дуньяданё шығармасының Бердаққа арналған бөлімінің отыз шуўмағы Бердақтың әдебиеттегі, жәмийеттегі тутқан орнын басқалардың, халықтың көз-қарасынан анықлауға арналған. Өтеш шығармаларында Бердақтың биринши мәрте әжайып образы дөретілген хәм ол елеге шекем актуаллығын жоғалтқан жоқ. Өтеш-сатирик шайыр. Сатира дегенимиз - көркем шығарманың хәр түрли формаларында жәмийеттегі хәм адам өмиріндегі унамсыз қубылыстар, унамсыз хәрекетлер үстинен күлиў хәм оларды әшкаралаў болып табылады.

Өтеш шайыр фольклорлық шығармалардағы хәм қарақалпақ классик әдебиатының ўәкиллери қолланатуғын унамсыз қубылыстарды әшкаралаўшы өткир сатиралық усыллардан үйренеди хәм оны раўажландырды. Шайырдың ЁШошқаё, ЁИзимбетё, ЁНуратдинё, ЁШермендеё, ЁҚәдир моллаё хәм усы сыяқлы қосықлары езиўши топарлардың жаўызлығын әшкара етиўге арналған сатиралық шығармалары.

Эпикалық шығармаларында көрсетилетуғын демократиялық, халықшыллық идеялар бүгинги күни де өз әҳмийетине ийе. Көркемліктің ең баслы талаплары - пикирдің анықлығын-әпиўайылығы, ықшамлық, қысқа формалары арқалы терең мазмун бериў Өтеш творчествосында да тән қәсийет екенлиг айқын көриўге болады. Шайырдың қайсы қосығын алып қарасақ та оның сүүретлейтуғын объектлери бойынша да, сүүретлеў усыллары хәм тили бойынша да халыққа жақын хәм әпиўайы.

Пайдаланылған әдебиетлар:

- 1.Дәуқараев.Н "Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының очерклери.1979 1-2 том.
- 2 А.Каримов. Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы. ҚҚ-стан.баспасы.Н.1984.
- 3.А.. Пирназаров "Бердақ Өтеш Омар хәм фольклор" Нөкис 1988
- 4 А.Пирназаров Қарақалпақ әдебиаты бойынша гейпара ойлар. Н., ҚҚ-стан. баспасы. 1991.

САРЫБАЙ ШАЙЫР

1. Сарыбай шайыр өмирі хәм дөретиўшилиги
2. Сарыбай шайыр творчествосында тымсал жанры
3. Сарыбай шайырдың шығармаларында өмир шынлығын реалистлик пенен сүүретлеў усыллары, көркемлиги.

Сарыбай шайыр XIX әсирдің екинши ярымында жасап өмир сүрген белгили тымсалшы хәм айтыс жанрын раўажландырған талантлы сөз зергери болып табылады. Ол қарақалпақ әдебиятына бириншилерден болып тымсал жанрын алып кирген шайыр. XIX әсирде тымсал жанры улыўма басқа халықлар әдебиятында бир қанша дәрежеде раўажланды. Мәселен орыс әдебиятында Езов, Крыловтың тымсаллары турмыс шынлығын сүүретлеўдің айқын мысалын берди. Сарыбай шайырда да усындай турмыс шынлығын сүүретлеўдің өзгешеликлерин излениў тийкарында пайда болған болыў мүмкин. Мүмкин ол Крыловтың тымсалларын оқыған болыўы да итимал. Себеби XIX әсирдің екинши ярымында қарақалпақ әдебиятына пүткил шығыс хәм батыс әдебиятының ең жақсы шығармалары толығы менен жетип келиўге мүмкиншиликлер туўылған еди. Бул дәўирде қарақалпақ әдебияты хәр тәреплеме раўажлана баслады. Соның ушын да Сарыбай шайыр өзиниң творчествосында тымсал жанрын раўажландырыўға айырқша кеўил бөлген. Ал айтыс жанры айырқша раўажланған әдебиятта ғана жүзеге келетуғын қубылыс. Усы бағдарда Сарыбай шайыр творчествосында бул еки нәрсе тымсал данры менен айтыс бирге раўажланды. Яғный айтыс жанрында Сарыбай шайыр тымсаллап бериў, сүүретлеў усылларын жетилистирди.

Сарыбай шайыр ҳаққында биринши рет Н.Дәўқараев изертлеў жазды. Бунда шайырдың ЁҚурысын жасым қурысынё, ЁАйтарманё, ЁЖарғанат пенен айтысыўё, ЁШымшық пенен айтысыўё шығармалары илимий бағдарда таллаў исленеди. Н.Дәўқараев Сарыбай шайырдың туўылған хәм қайтыс болған жылларын анықлай алмаған. Оны ЁXIX әсирдің екинши ярымында өмир сүрген шайырё деп жазады. Изертлеўши алым шайырдың өзине тән өзгешелигин былай анықлайды: ЁСарыбайдың творчествосының басқа шайырлардан өзгешелиги, ол қосықты саўал-жуўап, мысал-басня формасында жазғанё деп белгилейди. Сарыбайдың ҳәзир бизге белгили жети ғана қосығы бар. Булар ЁХалық шайырларыё топламына кирген. Оның қосықларын биринши рет жыйнаўшылар С.Маўленов, Ш.Хожаниязовлар болды. Алым Н.Жапаков өзиниң шығармаларының еки томлығы мийнетинде /Нөким-1979, 187-188-бетлер/ Сарыбай шайырды 1830-жылы туўылып, 1898-жылы қайтыс болған деп жазады. Усы бағдарда шайыр өмир баяны ҳаққында, ол жасаған дәўир ҳаққында пикир айта отырып, шайыр шығармалырын таллаў жасап оның өзгешелигин былай анықлайды. ЁСарыбай шайыр творчествосының характерли жағы, ол тымсалшы хәм усы жанрды қарақалпақ әдебиятында қәлиплестирген. Оның усы тымсал қосықларының темати-касы хәм идеясы халық турмысын шынлық пенен сәўлелендириўге арналған. Ол тымсал шығармаларында өз дәўириндеги халық көпшилигиниң турмысын, мийнеткеш халықтың үстем топарлары тәрәпинен қатты езилиўлерин сәўлелендириў менен бир-ликте үлкен социал жәмийетлик мәселени қозғайды.

Сарыбай шайыр Тахтакөпир районы территориясында жасаған. Шайыр жарлы турмыста күн кеширген. Шайырдың ЁҚурысын жасым қурысынё қосығында оның жасау жағдайлары, турмыс тиришилиги қаққында бираз мағлыұматлар бериледи.

ЁЕки кем жетписке келдим,
Қурысын жасым қурысын,
Шығып дүньяға не көрдим,
Қурысын жасым қурысын.

Теңселген жорға минбедим,
Жайнатып кийим киймедим,
Жоқлықтан басқа көрмедим,
Қурысын жасым, қурысынё.

Шайырдың өмири, турмысы қыйын жағдайларда, жетпесинликте өтеди. Ол жаслайынан турмыстың ашшы қыйыншылықтарын, аш-әптадалықты, кемтарлықты, зулымлық-зомбылықтарды көрип өскен. Булар қаққында Гүлмурат шайырдың ЁСарыбай шайыр менен айтысё шығармасында да көп мағлыұматлар берилген. Гүлмурат шайыр бул шығармада тийкарынан турмыс шынлығын жазады. Сарыбай шайырдың өмир-өмиринше мудама жарлы турмыста жасағанлығы, ата-анасының да аш-әптадалықта жасағанлығы көркем образлы қатарлар арқалы сүүретлеп береді.

ЁАйқын бозға егин ексе питпеген,
Бул дүньяда бир жақтылық көрмеген,
Сарыбай жартыұмаш әкең бар еди,
Жаман тоны дизенине жетпеген.
Бул дүньяда бир ағармай кесеңиз,
Бурын ұақта сондай еди пешеңиз.
Ийтлер тартып көйлегиниң етегин,
Айран сорап жүрер еди шешеңиз.
Қыстың күни жердиң жүзи қар еди,
Еки адам сыймастай өзи тар еди,
Үстине жығылған және тутыұсыз,
Әкеңиздиң жаман қосы бар едиё.

Сарыбай шайыр усындай жарлы турмыста жасаса да өзиниң әдебиетқа болған қызығыұшылығын тоқтатпаған, билим алыуға инта қойып, аұыллық мектепте арабша оқып саұатын ашады. Усы бағдарда ол Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш шығармаларын, халықлық дәстанларды оқыйды. Өзиниң сүүретлеу ұсылларын жетилистириуде, тема таңлауда, тымсал хәм айтыс жанрларын ийелеуде ол улыұма халық әдебиетларынан тәсирленген. Бул бағдардағы оның излениұшилик дәреклери өз алдына изертлеуди талап етеди.

Сарыбай шайыр өзиниң барлық шығармаларында халық турмысын шынлық пенен сүүретлеуге айырықша итибар берди. Мысалы, ЁГүлмурат пенен айтысё, ЁҚостарсыз жаманё, ЁҚызыл өгизимё қосықларында шайыр турмыстың қыйыншылықлы көринислерин адам тәғдириндеги айырым жағдайлар менен салыстырып сүүретлеп береді. ЁГүлмурат пенен айтысё қосығында шайыр тек адамға мин тағыу,

оның жаман жағын айтыу ғана емес, ал бұнда үлкен турмыстық мәселеге кеңіл аударылады, Гүлмураттың жарлылық турмыста жасап қыйналып атырғандығы, бұның ұлыма халықтық ауыр мүсйбеттер менен тығыз байланыстылығы айырықша сұретленеді. Бұл қосықта да шайыр тек айтысуы ғана емес, ал Гүлмурат шайыр арқалы тымсаллап астарлы мәніде халықтық турмыс шынлығын ортаға салады. Шайырдың қайсы бір қосығын алып қарасаң да онда турмыс қақында үлкен ой-пикир сәуленеді. Мысалы ЁҚостарсыз жаманё қосығында шайыр өзіннің өмиринен бір эпизодты, тәғдірдің қыйын трагедиялы тәрептерін сұретлеу арқалы турмыс қақында терең философиялық жуымақ шығарады. Хәр бір адам өз теңі, қостары менен, қосылғаны менен мәңгі бирге болуы тыныш, татыу жасауы үлкен бахыт екенлігі, жары жолға барғанда атың өлмесін, жары ортаға барғанда қаялың өлмесін деген халықтың даналығы айқын жүзеге шығарылады. Шаңарақтың екі арысының да аман болуын, ұзақ жасауын, бирлікте қуанышлы өмир кешіріуін айырықша ұғындырады. Усындай турмыстың қадирін билиуді алға қояды.

ЁБет аузына жағып қазан күйесін,
Бір қудай алған соң қазан ийесін,
Қартайғанда алған ярың өлмесін,
Өлсе әрманлықта өмирін өтерё.

Сарыбай шайыр ЁҚызыл өгизимё қосығында тымсал жанрын шебер қолланыу арқалы дийхан образын жасаған. Шайыр қызыл өгиз мысалында мийнеткеш дийханның тынымсыз ислерін, бақаланбай атырған қадал мийнеттерін ислерін береді. Бұл қосық арқалы сол дәуір картинасы көз алдымызға келеді.

Жасыннан ағашқа йй болды желкен,
Қулағың қалқандай, салбырап қаўкен,
Турбатыңа көз жиберіп қарасам,
Таў тайлақ, пиллерге усайды көркін.
Тисинди қайрайсаң аларып көзін,
Арбаны аударып гәде кетесең.

Сарыбай шайырдың творчествосында айтыс жанры тымсал жанрын көркем шеберлікте раўажландыруы менен белгиленеді. Тымсал қосықтарында қарақалпақ ауыз әдебиятындағы ат, қус, затлар хәм басқа да қаўанлардың адамша сөйлесіуі хәрекеттері сыяқлы үлгілерден шеберлік пенен пайдаланған. Усы бағдардағы айтыстық характердегі тымсал шығармаларында Сарыбай үлкен жәмийетлік сиясий хәм турмыстық мәселелерді сөз етеді. Бұларда өз дәуірінің анық көринислерін, адамлардың жасау жағдайларын айқын сұретлейді. Сарыбайдың ЁШымшық бенен айтысё шығармасы тымсаллық формада адам менен шымшықтың айтысуы, дәртлесіуі бағдарында шебер дөретілген. Онда адамлар турмысы қақында белгили бир мазмун, турмыстық идея, дәуір заман келбети қақында еркин пикир жүритіу бар.

Бұл не заман, бұл не пасент,
Сенлерге не болды кесент . . . ?

дейди шайыр хәм шымшықтың алдына риторикалық сораў қойыў арқалы оның шешимин жәмийетлик турмыстан излеп табыўға бағдарлайды. Оған өзи анық жуўап береді.

Етимди шақты сур жылан,

Менде сендей жәбир улан.

Бул сораў менен жуўапта заман хәм социаллық жәмийет астарлы мәниде айтылып оның ақыбети ашық көрсетиледи. Қосықта шайыр Ёқызыл шақаё деген сөзлерден образлы пайдаланады, ол арқалы мийнеткеш халықтың аш-жалаңаш келбети, күн-көрис жағдайлары анық түсиндириледи. Шайыр усылай улыўма халықлық гуманист-лик идеяны алға қояды.

Шайырдың ЁЖарғанат пенен айтысыўё тымсалы да айтыс формасына қурылған. Бул да терең идеяға үлкен социал мазмунға ийе шығарма болып табылады. Бунда шайыр ел басқарыўшы патша, ханлардың жаўызлығын сүүретлейди. Тымсалда халық аўызындағы әпсаналар, Сулайман патша ҳаққындағы аңыз сөз етилип сол арқалы дәўирдин көринислери, зулымлық алапатлары қатты әшкараланады. Турмыс шынлығы усылай тымсаллық бағдарда шеберлик пенен көз алдымызға елеслейди.

Сарыбай шығармалары жоқары көркемлик пенен жазылған. Ол халық тил байлығынан жүдә шебер пайдаланған. Шайырдың өзине тән стили, тымсал жанрының шебери ретиндеги өзгешелиги берилген. Улыўма Сарыбай шайыр гуманист, терең халықшыл адам сыпатында әдебиат тарийхынан баҳалы орын алады.

Пайдаланылатуғын әдебиатлар:

Қарақалпақ әдебияты тарийхы сабақлығы. Университеттин филология факультети ушын арналған. Нөкис, 1983-жыл.

ЁХалық шайырларыё деген топлам. Нөкис, 1982-ж.

Н.Дәўқараев Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Нөкис, 1979. 182-184-бетлер.

Н.Жапақов, Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис, 1972-жыл.

ГҮЛМУРАТ ШАЙЫР

Гүлмурат шайыр шығармаларын Н.Дәўқараев өзиниң толық шығармалар жыйнағында Н-1979-жыл, 180-182-бетлерде илимий таллаў жасайды. Бунда Гүлмураттың туўылған, қайтыс болған жыллары ҳаққында айтылмайды. Оның 1940-жылы Төркүлден шыққан ЁҚарақалпақ халық творчествосыё деген китапта басылып шыққан ЁҚайда бараманё, ЁЖекен салё, ЁҚайраўда жалғыз ғазё қосықларына таллаў жасайды. Н.Дәўқараев Гүлмураттың ЁҚайраўда жалғыз ғазё шығармасын қарақалпақ поэзиясының ең жақсы үлгиси ретинде қарайды хәм текстти толық өз мийнетинде жибереди. Бул қосық өзиниң терең мазмуны менен, образлылығы менен, көркем-лиги менен көп шығармалардан алда турадыё деп жазады. Шайыр бунда биринши мәртебе қарақалпақ поэзиясында астарлы мәни шығаратуғын форманы қолланады. Бул шығарманың терең социал мәниси бар. Хаўаны еркин айналып ушып жүрген,

гүнасыз жәниўарларды, мийримсиз сур мергенниң алдаўлық пенен атып, қызыл қанға бояғанын, оның жаўызлығын халықты талаўшы жеркенишли езиўшилерге теңейди.

Гүлмурат шайыр ҳаққында Н.Жапақов шығармаларының еки томлығында (биринши китапта Н-1979-жыл, 187-190-бетлерде) айтып кетеди. Бунда Гүлмуратты 1832-жылы туўылып, 1897-жылы қайтыс болған деп белгилейди. Басқа барлық сабақлықларда усылай алынып жүр. Н.Жапақов Гүлмурат шайырдың ЁҚайда бараманё, ЁҚурған қақпаныма түлки түспедиё, ЁСарыбай шайыр менен айтысё қосықлары ҳаққында айтады. ЁҚайраўда жалғыз ғазё қосығына илимий таллаў жасайды. ЁҚайраўда жалғыз ғазё шығармасы оның реалист шайыр екенин, оның барлық шығармалары қарақалпақ әдебиятында реализм методының илгери басқанын аңлатады деп жазады. ЁҚайраўда жалғыз ғазё қосығы тек қарақалпақ әдебияты тарийхынан ғана емес ал Орта Азия халықларының көркем поэзиясының қатарынан белгили орын алыўға миясар шығарма. Бул шығарма қарақалпақ поэзиясының мақтанышы ҳәм маржанларының бири болып табылады. Қосықта күшли лиризм менен драматизм байланысып келип, шайыр барлығы болып 24 қатар қосықтың ишинде өз дәўириндеги халықтың басындағы трагедиялық аўхалды да, олардың жарыққа, азатлыққа умтылыўдағы арзыў-әрманларында сыйғыза билген. Булар Гүлмурат творчествосын баҳалаўда, таллаўда басшылыққа алынатуғын әҳмийетли пикирлер болып табылады. Гүлмурат шайырдың туўылып өскен жери Арал теңизиниң түслик-шығыс жағалаўы болған. Бул жерлер ҳазир Мойнақ ҳәм Тахтақөпир районының территориясы. Гүлмурат жарлы хожалықтан шыққан. Әкеси де өзи де балықшылық ҳәм дийханшылықты кәсип еткен. Шайыр шығармаларында дәўир ҳақыйқатлығы, балық аўлаў, күн көрис жағдайлары ЁҚайда баораманё, ЁҚурған қақпаныма түлки түспедиё аңшылық пенен шуғылланыў т.б. турмыс ҳақыйқатлық-лары жырланған. ЁҚайраўда жалғыз ғазё қосығының темасы да аңшылыққа байланысly келип шыққан. Шайыр шығармаларында сатиралық сүүретлеўлер де шебер қолланылған. ЁНадан екенсенё, ЁТаз кебинеё, ЁТоры атымё қосықларында жәмийеттеги гейпара типлер әшкараланады. Шайырдың ЁҚызлары бар бизиң елдиңё шығармасында қызлар образы олардың миллий характери сүүретленген. ЁСарыбайға жуўапё қосығында Сарыбай шайыр ҳаққында кең түрде мағлыўмат береди. Бул шығарма оның менен жазба айтысқа түсиў негизинде жүзеге келген. 1982-жылы Әдилбай Қожықбаев ҳәм Артық Каримовлардың шығарған ЁХалық шайырларыё деген китапта Гүлмурат шайырдың ЁҚайда бараманё, ЁҚайраўда жалғыз ғазё, ЁНадан екенсенё, ЁҚурған қақпаныма түлки түспедиё, ЁҚызлары бар бизиң елдиңё, ЁТоры атымё, ЁТаз кебинеё, ЁСарыбайға жуўапё қосықлары жәрияланған. Усы дәўирге шекем Гүлмураттың халық арасынан бизге келип жеткен қосықлары усылар ғана.

Гүлмураттың ЁҚайраўда жалғыз ғазё қосығы символикалық сүүретлеўлер менен шебер шығарылған көркем дәретпениң айырықша үлгиси болып табылады. Символлық сүүретлеў Күнхожада да ЁАқ қамысё, ЁАрбаё, ЁҚара тасё қосықларында сәўлеленген. Гүлмурат буны терең лиризм менен драматизмлик көринисте шебер раўажландырған.

Шайыр ЁҚызлары бар бизиң елдиңё қосығында қарақалпақ қызларының миллий образын жасайды.

Қара қасың қыя қаққан,
Өңирине түйме таққан,
Ат арбалы тойға шыққан,
Қызлары бар бизің елдің.

Дарайыдан көйлек кийген,
Қорген жанның иши күйген,
Сөз сөйлесе шийрин тили,
Хеш жерінде жоқдур мини.

Бети айдай, бели қылдай,
Хәр бир сөзи тамған палдай.

Шайыр қызларымыздың сулыұлығын мийнеткешлик, өнер, билим менен жоқары дәрежеге көтерілетуғынлығын алға қояды. ЁАйдындағы ақ төс қуұдай болып жүрген қызларымыздың өз теңине қосылыұы, бахытлы жасаұы шайыр тәрөпинен айырықша жырланады. ЁХалынды билместей надан екенсеңө қосығында шайыр өзиниң қартайған халына, сақалының ағына қарамай жас қыз аламан деген Көшербий деген кәтқуда адамға қарата жазылады. Қызларымыздың өз теңдерине, қатарларына турмысқа шығыұын шайыр айырықша қуұатлаған.

Сениң теңиң емес еди қызыл гүл,
Қызыл гүлдің сәни сайраған бүлбил,
Сақалың ағарды өз халынды бил,
Өз халың билместей надан екенсең.

Гүлмураттың ЁТоры атымө, ЁҚурған қақпаныма түлки түспеди қосықлары шайырдың өзін күн көрис турмыс жағдайлары қаққындағы мәселелерди сөз етилиұге қаратылғаны менен усылар арқалы жәмийетлик өмир хәдийселерин дурис сәүлелендирип бериұди нәзерде тутады. Қурған қақпаныма түлкиниң түспегенлиги турмыста, өмирде ығбалынаның жүриспеұи, заманның қыйыншылықларынан аұыр азапларға дуұшар болыұ, қуры қол қалыұ деген мәнилерди берген. Гүлмурат шайыр шығармаларында халықтың душпанлары ел басқарыұшылар, әдилсиз ханлар, бий хәмелдарлар астарлы хәм тымсаллық формаларда айқын сәүлеленди.

XIX әсирдің ақыры XXәсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты Жобасы

- 1.Дәүирге тарийхый- сиясий сыпатлама**
- 2.Дәүирдің әдебий сыпатламасы**
- 3.Дәүир әдебиятының тематикасы хәм жанрлары**

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятының раұажланыұ жоллары сол дәүирдеги сиясий –экономикалық жағдайлар менен тығыз байланыслы. Мәлим болғанындай қарақалпақ халқы бул дәүирде де миллий азатлық хәм гәрезсилик ушын гүреслер алвп барды.Бул гүреслерде қоңсы халықлардың алдыңғы идеяларыны арқа сүйеди.Бул дәүирдеги қарақалпақ халқының сиясий-экономикалық турмысындағы ең ири ўақыялардың бири –олардың Россияға қосылыұы болып табылады.1873 жылдан баслап Хорезм ойпатында жасаұшы халықлар соның ишинде қарақалпақлар Россияға қосылып оның сиясий экономикалық тәғдири менен байланысады.Усы дәүирге шекем қарақалпақлар феодаллық шабыұыллардан тынышсызланып Россия патшасы Петр Іге хәм оннан кейинги патшаларына да арнаұлы ўакиллер жибергени

белгили.Деген менен каракалпақтардың Россияға қосылуы оларды езиушиликтен пүткіл азат етпеди.Елди басқару мүлқдар үстем класс қолында бола берди. Халық жасанды түрде 2ге бөлінди.Бир бөлими Әмиўдәрьяның сол тәрәпиндеги каракалпақтар бурынғы Хийуа ханлығының қол астында қалды.Бул сол жақтағы халықтың ауҳалы Россия империясы қол астындағы халықтарға қарағанда жүдә ауыр болды.Нәтийжеде олардың бир қатары да Россия қол астына көшип өте баслайды.Әмиўдәрьяның оң тәрәпиндеги Русс патшалығына қараслы халықтардың турмысы да айтарлықтай емес еди.Олар патша Россиясының хәкімлеринен, Хийуа ханлығынан хәм өз феодалларынан езилди.Деген менен халқымыз турмысында унамлы жағдайлар пайда бола баслады.Бул халықтардың экономикалық турмысы Россия экономикасы менен байланыслы майда заводлар, балықшылық кәсип орынлары ауыл хожалығында басқа жаққә шығарып сататуғын өнімлер шыға баслады. Арал теңизине Әмиўдәрьяға параходлпр түсирилди,кемелер көбейип транспорт жанлана баслады.

Халықтың сийсий турмысында да бир қатар өзгерислер пайда болды.Россия империясына қараслы жерлерде 25 жасқа жеткен хәр бир адам хәкімшилик орынға сайлау хә сайланыуға сөз жүзинде болса да хуқықлы болды, ал Хийуа ханлығына қараслы халықтарда бул да жоқ еди.

Қаракалпақтардың Россия ға қосылуы мәдений жақтан бир қатар жетискенликлерге алып келди. Көплеген рус алымлары шығысты изертлеуши Н.А.Северцов, А.В.Каулбарс, А.Л.Кун х.т.б 1883-жыллардан баслап каракалпақ өзбек қазақ хәм түркмен халықтарының тарийхын мәдениятын этнографиясын изертледі.Түркий тиллес халықтардың тилинде әдебиятлар тарала баслады.Бир қатар әдебиятлар Қазан қаласында басылса 1874-жылы Хийуа қаласында литография шөлкемлестирилип әдебий кітаптар басыла баслады.1888-жыл Ташкентте 1890-жыл Самарқанд қалаларында баспаханалар шөлкемлестирилип бизиң үлкемизге сөзсиз тәсир етті.Халықымыздың патша хәкімлерине қарсы наразылығы азатлық ушын гүреслери бөлінген каракалпақ халқының биригиу идеясын тоқтатпады.Мәселен 1887,1891 жыллардағы Шаббаз хәм Бийбазар болысындағы жарлы дийханлардың байларға хә патша хәкімлерине қарсы қураллы көтерилиси Шымбай участкасының Таллық болысында 1898 жылы Күлен болысды қайта сайлауға қарсы көтерилис, 1901 жылғы Қоңыратта болған биринши Астрахан казак полкының солдатлары менен төбелес көринислерди хәқыйқат көрсетеди. Бундай қозғалыстарға себеп мийнеткешлердің ауыр турмысы. Әмиўдәрья бөлиминде халықтың 96% и дийханлар еди. Олардың басым көпшилиги жарлы болғанлықтан салықтың ауыр қыйыншылығынан барынша езилди. Бундай нәтийжелерден соң каракалпақ халқы да патша хәкімлерине жергиликли феодалларға Хийуа ханының зулымлығына қарсы гүреси кем-кем рауажланып ол революциялық хәм миллий азатлық хәрекетине айланып 1905-1907-жылғы Россиядағы революциялық хәрекетке ушласты. Булардан бақа да халықтың бир неше наразылықтары нәтийжесинде көтерилислер жүз берип турды. 1916-жылы 29-июль күни Шымбай қаласының өнерментлери пахта заводының рабочийлары болыс-батрақлардың мәрдикарлыққа қарсы демонстрация шөлкемлестирди.

Дәуірдің әдебий характеристикасына келсек бул дәуірден бир неше прогрессив хәрекетлер басланды. Мысалы, газета-журналларда шайырлардың шығармалары көрине баслады. Мәселен бизиң үлкемизге Азербайжанда шығатуғын "Молла Насраддин" атлы журнал да тарқалды. Сондай-ақ шайырлардан Омардың "Бар екен", Аяпбергеннің "Яранлар", Әбдикәдирдің "Болаар" қосығына олардың идеялық тәсири күшли болды. 1916-жылғы ўақыялар каракалпақ көркем әдебиятына әдеуір дәрежеде тәсир етті. Мәселен Әбдикәдир Бекимбет улы "Мегзер", Қазақбай Хожанияз улының "Бола баслады", Құдайбергеннің "Мәрдикар" дәстанын жатқарыуға болады. Мысалы, Әбдикәдир шайырдың мегзер қосығын алайық.

Әне көрин алынбақшы мәрдикар,
Бизге қайыр барма ол кимге дәркар,
Байлар қутылады, тағдек бәледен,
Мәрдикарға барар пулы жоқ сорлы,
Куда аямады пулы жоқ қулды.
Бейиш-барды, дозақ-жарлыны көрди,
Бирадарлар шул гәп туўрыға мегзер.

Бунда патша хуқиметиниң ўәкиллери менен жергиликли жердің хәкімлериниң паракорлық ислери, әсиресе мәрдикар ўақтында паракоршылықтың ашық болғаны өткір сүүретленеди. Улыўма бул дәуір әдебиятында мийнеткеш халық тулғасының ауыр ауҳалы хәр тәрәплеме өз сәуелелениўин тапқан. Бурынғы дәуірлерге қарағанда XIX әсирдің акыры XX әсирдің басындағы каракалпақ әдебиятында да мийнеткеш халық турмысын көркем сөз шеберлери Сыдық, Әбдикәдир, Омар, Аннакул, Жаңабай х.т.б. хәр тәрәплеме сүүретлеп

берди. Яғнай бул дәуир әдебияты демократиялық бағдарда халқымыздың сыртқы душпанларына, жаўлап алыўшы басқыншыларға, халықты постырыўшыларға, патша хәкимлерине, бай феодалларға гүреслер тарийхы менен байланыслы раўажланды хәм пайда болды. Тийкарынан әдебияттың тематикасы, социал-теңсизлик мәселелерин сүүретлеўге бағдарланды. Буны усы дәуирдеги хәр бир талант ийесиниң дәрәтпелеринен көремиз. Мысалы, шайыр Аннакул өзиниң "Ораз алды" қосығында Ораз аталықтың зорлығы, мийнеткеш халыққа ислеген қысымлары арқалы адамлардың аш-жалаңаш хорлықта қалып елди постырыўға әкелгенин, ал Аяпбергенниң "Келди" қосығында елди қорланыўы, Әбдикәдирдиң "Бай менен жарлы айтысы" қосығында социал теңсизликтің ашық сөз етилиўи, байлардың хәдден тыс ашкөзлиги, адамгершилиги жоқлығы ашық сөз етиледі. Темалардың ҳақыйқый турмыс шынлығынан келип шыққанлығы анық сезиледи. Дәуир әдебиятының жанрлық өзгешелигине келсек, дәрәтпелердиң лирикалық, эпикалық жанрдың сондай-ақ сатира менен юмордың, айтыслардың раўажланғаны көринеди. Сондай-ақ бул дәуирде тымсаллық дәрәтпелердиң көплек орын алғаны мәлим. Лирикалық шығармалардың көпшилигинде бурынғыға қарағанда елди әдил басқарыў, әдил басшыны талар етиў көбирек ушырасады. Және де көпшилик шығармаларда халықтың мәдениетке умтылыўы, мектептердиң ашылыўын талап етиўлер, сондай-ақ оқыў билимге шақырыў көбирек орын алған. Бундай өзгешеликлерди төмендеги талант ийелериниң дәрәтпелеринде жеке сөз етемиз.

АННАҚУЛ ШАЙЫР МӘМБЕТХОЖА УЛЫ (1841-1936-ж.ж)

Жобасы:

1. Аннақулдың өмирі хәм дөретиўшилиги.
2. Шайыр шығармаларының изертлениў мәселелери.
3. Аннақул шығармаларының идеялық-тематикалық бағдарлары.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында өмир сүрген, 95 жас жасаған, қарақалпақлардың Хийўа ханлығына қарап турған ўақытларында көрген, халықтың орыс сорамына өткендеги тарийхый, сиясий социаллық жағдайларында басынан кеширген, кеңес ҳүкметиниң де орнағанлығының гуўасы болған, үлкен тулғалардың бири шайырлардан бири Аннақул Мәмбетхожа улы болған. Ол 1841-жылы Шымбай уездиниң Көк өзек болыслығында жарлы дийхан шаңарағында дүньяға келген, 1936-жылы 95 жасында қайтыс болған.

Аннақул шайырдың шайыршылығы ҳаққында ҳазирги бар әдебиятларда, оқыўлықларда мынандай деген мағлыўматлар бар. Мысалы шайырды жақсы билетуғын адамлардың мағлыўматына қарағанда, Аннақул шайыр 50-60 жаслар шамасында, яғный 1900-жыллары қосық шығарыўды биротала тоқтатқан. Буның себеби бириншиден қартайғанда қосық шығарыў ерси деп есаплаған, екиншиден шайыр алпыс жасларынан баслап көзден қалып қойған. Шайырды жақсы билген адамлар хәм оның туўған-туўысқанлары Аннақул 50-60 жаслардан кейин қосық шығарыўды қойды деп мағлыўмат береді. Бул 1900-жылларға туўра келди. Буны шайырдың ҳазирги бар мағлыўматлары да анық көрсетеди. Оның шығармаларының барлығы дерлик XIX әсирдің ақырғы дәўирлеринде шығарылғанлығынан дерек береді-деп көрсетеди.

Аннақул шайыр-бул, жәмийетте тек ҳәўескер шайыр болған адам емес. Ол халықлық мәдениятты таныған қәдирлеген, шайыршылықты халыққа руўхый жақтан хызмет етиў деп билген және де оны елде, халық арасында мақсетли рәўиште раўажландырған әдебият ғайраткери болған. Сол себептен де оның дөретпелери халық ядында сақланып қалған, бизиң дәўиримизге келип жеткен.

Әлбетте шайырдың барлық қосықлары толық бизге келип жетпеген. Келип жеткен қосықларды да характери бойынша ҳешқандай адамның ядынан шықпайтуғын, өз дәўири ушын оғыры әҳмийетли мәселелерди гәп еткен, халықтың күнделикли өмир тиришилиги менен биригип кеткен және де ҳәр бир адам ҳәр күни айтып жүретуғын шығармалар екенлигинен гуўалық береді. Мәселен: ЁҚайда кетерменё ямаса ЁКетерменё, ЁБизге жақты дүнья қашан келедиё, ЁСайлаған ақсақалғаё, ЁҚызлар, ЁҚызлардыңё хәм т.б. қосықлар.

Аннақул шайырдың туўған, киндик қаны тамған, ойнап-өскен, ержеткен, кәмалға келген жерге, елге, халыққа шексиз муҳаббат жырлары жанлап еситиледи. Оның бундай шығармаларының қатарына ЁБекпан шағылдаё, ЁКөк өзек бойыё ЁБармекенё, ЁҚызларё, ЁҚызлардыңё, қосықлары толық дәлийл болады. Аннақулдың жас ўақытларда көп ойнап өскен жерлери Көк-өзек, Бекпан шағыл, Көк бойлары болған. Бул жерлер ҳақыйқатында да бурын халықтың ең көп отырған, көп жайлаған жерлери болған. Бул мәканлар Күнхожа, Омар хәм т. б. шайырлардың дөретпелеринде көп тилге алынады. Елиниң жақсылығы, шадлығы, қарнының тоқлығы, ең баслысы абадан жасаўы шайыр қосығының тийкарғы өзегин қурайды.

Мәселен: Анаммыздан туып кәмалға келген,
Таңланып жақсы хәм жаманды билген,
Азғана өмирде дәўранлар сүрген,
Көзиме ып-ысық Көк өзек бойы.

деп жырлайды.

Аннақул шайырдың ЁБекпан шағылдаё деген қосығында да ели, жери, сулыў сезимлер менен жырланады. Бирақ бул шығарманы басынан ақырына оқып отырғанда бул Бекпан шағылды арнаўлы мақтаған шығарма емес. Бекпан шағылдан ел көтерилип басқа жаққа көшкен ямаса өзи басқа жақларда, басқа елдерде жүргенде өзиниң туўылған, ойнап өскен жери Бекпан шағылды сағыныў сезимлери берилген.

Мәселен:Қызлар менен сүрдим заўқы-сапаны,
Жасырынып жүрдим Бекпан шағылда,
Қосық айтып, көтерейин қапаны,
Жүрдим бираз ўақыт Бекпан шағылда.

деп әрманларын айтады. Шайыр шығармаларының өмиршенлиги, өткирлигиниң де үлкен себеплери бар. Себеби, Аннақул жас ўақытларынан өмирдиң ашшы, душшысын басынан кеширген, халық арасында болған, әсиресе жас жигит ўақытларында талап излеп жоқары жақларға барған.

ЁБармекенё қосығы да шайырдың усындай басқа елдер, басқа халықлар арасында жүрип жазған қосықлары екенлиги көринип турады. Халқын-елин сүриў сезимлери жаңлап еситиледи. Оның қосықларында ҳақыйқый патриотизи көринеди.

Мәселен:Палдай айтқан сөзи жаныңа жаққан
Шул қызларды көрер күнлер бармекен,
Жилўа менен жан алып , қасын қаққан,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен.

Ай десе аўзы, күндей көзи бар,
Ләби алтын пуўы шекер сөзи бар.
Он төрт күнлик айдан аппақ жүзи бар,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен.- деп жазады.

Бул ашықлық я сүйиўшилиқ ҳаққындағы қосықлар емес, бул гуманизм шайырдың адамларды жақсы көриў, қадирлей билиў қосықлары. Бунда елди сүйиў де, шайырдың сағыныў сезимлери де, ҳақыйқат кеўилин айтыў реаллығы да бар.

Шайырдың усы ЁБармекенё қосығын толықтыратуғын ЁҚызлардыңё, ЁҚызларё деген қосықлары бар.

Қосықта шайырдың жекке муҳаббаты жырланбайды, ол улыўма қарақалпақ қызларының сулыўлығы, сән-салтанаты, олардың елдиң жәмийеттиң көрки елдиң, халықтың мақтанышы болған адамлар екенлиги тәрийипленеди.

Жигирма бес жаста жигиттиң ўағы,
Айрылмастай дәўлет баста хәм бағы,
Биреў жаман, биреў жақсы ондағы,
Тәрийипини мен айтайын қызлардың.

- деп жазады. Ал ЁҚызларё деген қосығында да:

Шығып едим бийик құмның басына,
Қарап едим Байқараның қасына,
Жақынласты Әжібектің тусына
Топар-топар болып көринді қызлар

- деп жазады. Қосықтың усындай улыұмалық характерине қарай отырып Аннақул шайырдың бул ЁБармекенё, ЁҚызларё, ЁҚызлардыңё қосықтары сүйиұшилиқ ямаса өзиниң мухаббат хаққындағы, болмаса мухаббатты жырлайтуғын шығармалары деп атауға болмайды. Булай деп айтып отырғанлығымыздың себеби шайырдың дөретпеси бойынша бираз изертлеулерде: ЁАннақул мухаббат темасына арналған шығармалары да бар. Оның ЁҚызларё ЁТауып берё, ЁҚызлардыңё , ЁБармекенё сыяқлы қосықтарында тек таза мухаббат мәселеси жырланып қоймастан, онда социал мотив шайырдың хаял-қызларға прогрессивлик көзқарасы ашық сәулеленди-деп көрсетеди-³. Болмаса Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң филология факультетиниң студентлери ушын жазылған сабақлықта шайырдың ЁҚызларё, ЁТауып берё, ЁГулбазарё, ЁҚызлардыңё, ЁБармекенё, қосықлры мухаббат темасына арналып , буларда шайыр тек таза мухаббат жырын жырлап қоймастан теманы социал жәмийетлик мотивке байлданыстырады³ -деп берилген пикирлерди де ушыратамыз.

Ал, биз гәп еткен шайырдың хаял-қызлар туұралы шығармасында заман теңсизлигине дуұшар болып налыныұ ямаса дин ийелерин әшкаралаұ усаған мәселелер көринбейди. Ал , ЁТауып берёқосығы болса, ол пүткиллей басқаша ўақияларды сүүретлеген шығарма.

Мәселен:

Аўыл қорыған Қосымбет
Аймерекени тауып бер--
Әлимбет пенен Есимбет,
Мениң ярымды тауып бер,---

Ол узақ жақларда киси есигинде қалған досларына аманлық хабар жеткереди. Олардың кеўиллерин хошлайды. Мине, усындай шығармалардың бири ЁАман жүрё қосығы. Қосық бираз юморлық қәсийетке ийе. Мәселен:

Аманлық хатым сизлерге.
Көринсе бул ис сөзлерге,
Аманлық болсын сизлерге,
Тилегим усы Гүлимбет.

Көзин менен көргендей,
Денсаўшылық дегендей,
Астына тўйе мингендей,
Еримбет ағам аман жүр.

Шайыр Аннақул Мәмбетхожа улының творчесволық өмирі ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы қарақалпақтардың жәмийетлик гүреслер тарийхы менен тиккелей байланысly.

Мәселен: Аннақул шайырдың усы заман сиясатын, адамлар кейпин көрсететуғын ЁҚазыұдаё деген қосығы бар. Әдеп қосықтан бир мысал келтирип алайық.

Мәселен:

Белдарлар жылап қудайға,
Батып суп-суйық ылайға,
Таяқ урдылар талайға,
Әўез, Арзымбет қазыұда.

Аннақул шайырдың Ё Дәмең барма болыслықтан ё деген бир қосығы бар. Бул қосықта шайыр тәрeпинен Ораз аталықтың баласы Әўез, Арзымбет ҳаққында жазылған шығарма. Ораз аталықтың баласы Арзымбет болыслыққа сайланбақшы болады. Сайлаўға барлық елиўлик, ақсақал және басқа епке келетуғын ел ҳәкимлери жыйналады. Сайлаўда өзине қарсы шығады деген тың екінши баласы Әўез сайлаўдың қызығын көремиз деп келген адамларды да қуўып , сабап жақынластырмайды. Бул қосық сол ўақыяға арнап жазылған.

Мәселен:

Атыңыз сизің аталық,
Бизден болдыма қәтелик,
Маған етип жаманлық,
Болыслықтан дәмең бар ма--

Аннақул шайырдың қосықлары бири екіншисиниң даўамындай болып көринеди. Мәселен, шайырдың ЁОраз алдыё деген қосығы бар. Бунда да ел үстинде ҳүким сүрген ҳәмелдар сынға алынады. Халық қыйналып егин егеди. Хәтте қол серппе менен егеди. Зордан бала-шағасы ушын дақыл өндиреди. Оны да салық дейди, болмас зорлап алады. Түбинде бала-шағаның несийбесин ҳәмелдарлар тартып алады.

Мәселен, бул ҳаққында шығармада автор тәрeпинен төмендегидей делинеди:

Азлап денени уўлатып,
Атқан оқлардай зуўлатып.
Бала-шағаны шуўлатып,
Бар тапқанды Ораз Алды.

Бул дәўирдің шайырлары өз заманына, оның адамларына, әсиресе ҳәмелдарлардың

зулымлықлары ҳаққында жазып яки айтып ғана қоймастан олардың психологиясын да ашады, хәтте оларға халықлық көзқарастан минезлеме де береді. Халықтан бөлінген басшыларды өткир сынға алады. Аннақул шайырдың ЁСайланған ақсақалғаё деген сынға алады. Аннақул шайырдың ЁСайланған ақсақалғаё деген бир қосығы бар, сол шығармасында бул ҳаққында толық айтады:

Мәселен:

Ақылың жоқ екен терең,
Әкең сениң Есет терең,

Абырай ақсақал болғаның,
Болыс болсаң адам жер ең---

Аннақұл шайыр өз елінде Совет хұкимети орнағаннан кейін де жигирма жылға шамалас өмір кешіреді. Бірақта бұл жылдарда жаңа хұкимет тәрәпинен оның дөретиушилик мийнетіне болған ғамқорлақ ямаса қарсылықты әдебиет тарихында көрмейміз. Бірақ әдиллік үшін бір нәрсені айтыуымыз шәрт, Аннақұл шайырдың шығармалары кеңес хұкметінің тусында, өткендегі халқымыздың мәдени мийрасы ретінде елде халықтан жыйнап алынып, 1930 -жылдардың екінші ярымларынан баслап, баспа сөзде дағазаланып, мектеп, жоқары оқыу орындарының бағдарламаларына киргизилип оқытыла баслады. Хәзир Аннақұл шайыр дөретпелері өткендегі халқымыздың мәдени мұлки ретінде қадірленип үйренілмекте.

ҚУЛМУРАТ ШАЙЫР ҚУРБАНӘЛИ УЛЫ
(1845-1926-ж-ж)

Жобасы:

1. Құлмурат Құрбанәли улының өмірі хәм дөретиушилигі.
2. Шайыр дөретиушилигінің изертлениу мәселелері.
3. Шайырдың дөретпелерінің идеялық-тематикалық бағдарлары.

Құлмурат Құрбанәли улы XIX әсирдің екінші ярымында XX әсирдің бирінші шерегинде жасап, жәмийетлик өмірдің ашшы-душшысын көп көрген, 81 жас жасаған қарақалпақлардағы ең сауатлы, ең атақлы шайырларынан бири болып есапланады.

Ол революцияға шекемги қарақалпақлардың Хийуа ханлығы зулымлығында, орыс патшалығы сорамағындағы ауқалларын көрген және Қарақалпақстанда революция жеңисин, Кеңес хұкметінің орнағанлығын оның елге жүгизилген сиясатында өз көзі менен көрген адам.

Құлмурат Құрбанәли улы 1845 -жылы Қоңыратта Сөркөл деген жерде тууылады.

Оның үйи орта халлы болып, қарақалпақларда өз күнін өзи көретуғын хожалықтардан болады. Жас уақыттарынан мектепте оқыйды.

Белгили фольклорист Қ. Айымбетовтың көрсетиуіне қарағанда ЁҚұлмурат шайыр барлық шығармасын китап қылып қолдан жазып жыйнап қоя берген. ол қол жазбалар 1926-28-жыллары суу алмада суудың астында қалған¹ё- деп көрсетеді.

Айырым илимий мийнетлерде: ё Құлмурат шайыр кеңес хұкметі орнаған гезлерінде оғада қартайған адам еди. Сонлықтанда жаңа заманға шығармалар дөрете алмады²Ё-дегенде гәплер бар. Ал, ел ишнен экспедиция дәуирінде жыйналған, гейпара авторлардың жекке адамлардан жазып алынған қол жазбаларында ё Құлмурат жүдә сауатлы, тақыуа, пәтуалы адамЁ болды. Ол Кеңес хұкметі орнаған жылдарда жетпис жасларында еди.

Құлмурат шайыр аты менен елге оның ё Залымлар исин еттиЁ, ёҚашқыл мақсымнан жарыққа, ЁКөринё, ЁӘйекешкеё, ЁЖубы кимё, ЁЙүришимё , ЁҚәлендергеё, ЁҚызларё, ЁБегдің көк атыё, ЁЖүз басыё, ЁДемишлерё, ЁЯранларё, ЁПалуанғаё, ЁБардурё, ЁНе пайдаё, ЁШәхәр байё, ЁОн тоғызё, атлы қосықлары кең тарқалған. Оның бұл қосықлары шайырдың қол жазбасы арқалы емес, ол хәр кимнің

ядында қалғанларды, жыраў, бақсы, қыссаханлардың репертуарларында сақланып қалған қосықтардан ибарат.

Құлмурат шайырдың өз заманында жүдә талантлы шайыр болғанлығынан дерек беретұғын қосық қатарлары бар. Мәселен: оның творчествосында Ёйүришимё деген қосығы бар. Онда төмендегі өткір философиялық қатарлар бар:

Шайырдың пикиринше адам дүньяға бийкарга шықпайды.

Дүньяға адам болып бул дүньяның раўажланыўына , өзиниң де өсип-жайнаўына үлес қосыўдан ибарат. Сонда сен адам болып есапланасаң. Болмаса өмир булт киби көшип баратырған бир ҳәдийсе, ол көшип баратырғандағы саяда ўақытша ҳәдийсе екенлигине түсиниў керек деген философиялық пикирлерди ортаға салады.

Құлмурат шайырдың ЁҚәлендергеё деген және бир қосығы бар. Қосық шығыс поэзиясы дәстүрінде жазылған. Қосық тематикалық қурылысы бойынша ҳәр есикке барып тилениўши қәлендер ҳаққында жазылған. Бирақ буның басқаша сыры бар: Қосықтан әдеп бир мысал келтирейик:

Илтимасым сизге қәлендер шаҳым,
Бий әдеплик қылмағаймыз, атың ким,
Бий әдеплик болса, кешир гунаҳим,
Яна илтимасым ҳасыл затың ким--

Құлмурат шайырдың ЁЗалымлар исин үдеттиё деген биршығармасы бар. Онда ел басқарыўшылардың мийнеткеш халыққа болған ҳәдден зыяда зулымлықлары әшкараланады. Шайырдың пикиринше қарақалпақлардың аз халық болғанлығы себепли, әсиресе, халықтың бийлериниң сатқынлығы себепли ерксиз Хийўа ханлығына бағынып атырғанлығы, Хийўаға қарағаннан кейин ел ҳәмелдарларының ели ҳалқына өткерген зулымлығын әшкаралайды.

Мәселен:

Ериксизден Хийўалыға бағынған,
Халықты сатып бийлер ханға жағынған,
Бас көтермес зулымлық исин үдетти.

Құлмурат шайырдың жәмийетлик өмирдиң ҳәмме тәрәпиндеги унамсыз қубылысларды әшкаралаўшы дәретиўшилик усылында ЁҚашқыл мақсымнан жыраққаё, ЁКөринё, ЁӘйекешкеё деген де шығармалары бар.

Мәселен:

Сөзинде кемис йоқ, әжеп ширин тил,
Минез қулқы шайтаныйға тақаббил,
Янташсаң азғырар, мисли әзәзүл,
Сақ болың залымнан, қашқыл жыраққа.

Ал, ЁӘйекешкеё деген қосығында адамлардың минезине, қәсийетине қарап ис қылыў кереклиги ҳаққында қызық бир ҳәдийсе берилген, мүмкин бул ўақыя Құлмурат шайырдың өзиниң басында болған болыўы да мүмкин, себеби , қосықтың ҳәирги бар тексти соны көрсетеди.

Мәселен:

Низаматдийинжан , сизге зәрүр-ем,
Пишип берсең бизге бир қарар сүрик,

Сен болмасаң Әйекешке беререм
Оның қолы йылдам , тили йүгирик.

Онда: ЁШайырдан гейпара қосықтарында ел бийлеуші хәмелдарлар, байлар мақталады. Мысалы , ЁШәхәрбайдың ё хәм ЁБегдинқөк атына ё арнап шықарған қосықтары усындай характерде.

Бул Құлмурат Қурбанәли улының усы жоқарыдағы аты көрсетилген шығармаларынан биразларына талқылау жасап көрейик. ЁЖүзбасыёқосығында Хийўа ханы тәрөпинен сайланып қойылған жүз басы мақталмайды. Шығармада хәмел ҳаққында гөп те болмайдыҚосықты оқып отырсаң Сейдалының жүз басылық хәмелин алғаны рас. Бирақ бул хәмелдардың елдеги басқа хәмелдарлардан үлкен айырмасы бар. Сейдалы хәмелди алған күннен баслап халық мәпине қарап хызмет етеди.

Ал, Сейдалы жүз басы болып сайланған күннен баслап, елдеги уры , қарақшыларды сапластырады. Ел бир қанша емин-еркинликте жасауға қарайды. Сол себепли халық Сейдалы жүз басыға өзлериниң алғысын айтады. Қосықта бастан аяғына усы машқала гөп етиледи. Шайыр Құлмурат Қурбанәли улы бул ЁЖүзбасыё деген шығармасында усы жүзбасыға болған халық кеўилиндегидей миннетдарлық гөплерди қосыққа салады.

Мысалы:

Йурттан бурын халықтан дуға алыпсаң,
Рахмет саған, Сейдалы жүз басы,
Йурттың тынбағына себеп болыпсаң,
Мурадың ды аллам бергей ҳаз басы.

Бурын елдеги ҳәрқандай хәмелдардың зулымлығына қарсы гүресип жүрген халық енди Сейдалы жүз басының изине ерип, соның тилегин тилейди. Ҳәтте қарақалпақтың көп ауыллары, көп жерлери соның ықтыярлығына өтиўге ҳәўес етеди.

Бул ҳаққында қосықта:

Халықтан жыйнап, саған жарақ ат берди,
Алтын түйме, сарпай ҳасыл зат берди,
Гүллән ықтыяр етип, қәрежет берди,
Хожелиден төменгиге сиз басы.

Қарақалпақлар Сейдалы жүз басының ўақытларында ғана бир еркин өмир кеширеди. Бул тууралы да Құлмурат шайыр:

Қалтаман не етежағын билмейин қалды,
Енди қойды қорқып яман қыялды,
Аяғын бийдәрек баспақ мәҳәлде,
Тилип қуйдың табанына дуз басы.

Құлмураттың ЁШәхәрбайё атлы қосығы да Шәхәрбайды мақтауға арналмайды. Бул қосық үлкен тәриплик шығарма болған. Бирақ булшығарманың барлығы халықтан толық жазып алынбаған. Қосықты абайлап оқып отырсаң Шәхәрбайдың байлығы мақталмайды. Бунда Қарақалпақлардың той бериў, ат шаптырыў усаған халықлық үлкен дәстүрлери мақталады. Шәхәрбай той береди. Сонда Шәхәрбайдың аты байрақтан озып келип бас байрақты алады. Қосық усы ўақыға байланыслы жазылады. Соның ушын бас байрақты алған Шәхәрбайдың тулпары еди. Ол ата-

бабасына ел дәстүрін берк тутқан , байраққа ат сазлаған қарақалпақтардан еді деп автор жар салады.

Қосықта:

Баян етсем қасыл затын,
Арғы атасы Есенгельди,
Жұртқа шериклескен хатын,
Шегера майлы шеңгелди.

Шайыр Құлмурат Қурбанәли улының дәретпеси тарихый шығармаларға бай. Оның және бір XIX әсирдің XX әсирдің басындағы қарақалпақ демократик әдебиятындағы үлкен дәретпеси, 1898-жылға Таллық болысындағы жасаушы қарақалпақтардың болыс сайлауы дәуіріндегі орыс ел басқарушыларының бийбастақтылығы менен Қуленді халықтың еркіне қарамай және болыс қылып сайлауына қарсы болған көтерілісші қаққындағы ЁОн тоғыз әтлі қосығы болып есапланады.

Құлмурат шайырдың атын қарақалпақ әдебияты тарихында сақтап қалғанда тек уси ЁОн тоғыз әтлі қосығы болып есапланады.

Солай етип , Қулен Құдайшүкір улы бесінші мәртебе Таллық болыслығына болыс болып сайланып қалады. Бірақ арадан онша көп уақыт өтпей-ақ төрт-бес айдан кейін Шымбай оязының өзі Корниловтің қатнасуында 1899 -жылы 6-мартта сол Таллық болыслығындағы Досназар ауылында Қопақ көл деген жерде жаңа сайланған болыс Қулен менен халықтың ушырасуы болады.

Таллық болыслығындағы Қуленнің болыслығына қарсы үлкен көтеріліс болғандығын еситіп Петро-Александровскийден Музаппат көтерілісші басыуға және де себептерін изертлеп көріуге басқарушы хәкімлерден көп адамларды жиберді. Оған қоса көтеріліс жасаған адамларды ұстап қамауға көп әскерлер де жөнелтеді.

Көп адамлар қамаққа алынады. Ұзақ тексеріуден соң халықтың талабы орынланбағаннан кейін болған көтерілісші екенлігі анықланып, Қулен болыслықтан шығарылды. Мәселен:

Шепайланып, було пәлектің гәрдиши,
Бийгүна қатланып он тоғыз кисі,
Күн-күннен бәлентдур заман тәшүиши,
Булардың қандайдур қайғы күлпеті.

Құлмурат шайыр өзінің ЁОн тоғыз әтлі қосығында хәкімлері тәрәпинен айыпланып айдалған он тоғыз адамның атын шығармада келтіріуге хәрекет етеді. Мәселен:

Алланазар, Шәріп пенене ол субхат,
Молла Теңел, Қәлек пенен ол улфат,
Арын мақсым , Кәрім, Тилеұмухамед,
Әзелден, деп турған молла Ахмети.

Таздан, Есен, Фазыл, менен Файзулла,
Ата уғыл ғошшақ жигит Туртаза,
Нурдан Тилеұмурат, таздан Насрулла,

Он тоғыздың бири Ҳидай Исмети.

Мине , усындай дөретпелерінде өзине тән болған жеке өзгешеликтери менен шайыр Құлмурат Қурбанәли улының дөретпелери XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ демократи әдебиятында белгили орын ийелейди.

ӘБДИҚӘДИР БЕКИМБЕТ УЛЫ

1. Әбдиқәдир Бекимбет улының өмирі хәм дәретиўшилиқ жолы
2. Шайыр дәретпелериниң изертлениў мәселелери.
3. Әбдиқәдир шайырдың ЁОл неге дәркарё, ЁМегзерё қосықларындағы философиялық көз-қараслар. Дәўир көринисиниң сүүретлениўи.
4. Тарийхый темадағы қосықлары.

Әбдиқәдир Бекимбет улы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўына үлес қосқан белгили шайырлардың бири. Сонлықтан да оның әдебий мийрасы респбликамыздың мектеплеринде, жоқары, орта арнаўлы оқыў орынларында үйренилмекте.

Әбдиқәдир Бекимбет улы 1860-жылы Шымбай қаласының қасындағы Тоқжап аўылында жарлы хожалықта дуньяға келеди. Халық аўзынан жазып алынған мағлыўматларға қарағанда ол күтә шаққан бала болып өскен, мерекелерде жасы үлкен ғаррылардың өз-ара сөйлескен дидактикалық мазмундағы, қызықлы, тәрбиялық әхмийетке ийе әңгимелерин көп тыңлаған, оқыўға билим алыўға қызығыўшылығы басым болған. Жети жасқа толғаннан кейин ата-анасы оны аўыллық мектепке оқыўға береді. Ол моллада төрт-бес жыл оқып саўатын ашады. Яғный аўыллық мектепте зейинлиги арқасында ЁҲафтийекё, ЁСуўпы Алиярё, ЁШар китапё ты толық үйренип таўысады, аз да болса араб, парсы тиллерин үйренеди. Бирақ зийрек бала аўыллық мектепте молладан алған билимине қанаатланбайды. Сонлықтан Шымбай қаласының күн шығыс тәрепиндеги он шақырымдай қашықлықта жайласқан Айымбет ийшан мешитине келип оқыўға түседі хәм бул жерде билим дәрежесин жетилистиреди. Шығыстың уллы шайырлары Хожа Ахмед Яссаўий, Сулайман Бақырғаний (Ҳәким ата), Наўайы, Мақтумқулы, қарақалпақ шайырлары Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармаларын үйренеди, халық өтинишине бола олардың айырым қосықларының қолжазбасын көпшиликке оқып берип турған.

Әбдиқәдир Бекимбет улы өз дәретпелери арқалы ҳадаллықты, адамгершиликти, әдеп-икрамлылықты, ата-ана, туўысқан-туўғанларға, жасы үлкен, жасы кишилерге болған меҳрибанлықты жоқары бағалайды. Оларды өз минез қулқында, жүрис-турсында тутыўы, басқалардан да оларды талап етиў Әбдиқәдирдин бойына, қәбилетине сиңген ең жақсы қәсийетлердин бири болған. Бизиң бул пикиримизди Шымбайда туўылып өскен Әбдиқәдирди таныйтығун хәм көп жыллар даўамында XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары туўралы көп материаллар топлаған, Өзбекстан республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери Узақ аға Раметуллаевтың жаздырған мағлыўматлары да тастыйықлайды¹ - деп белгилейди А.Пирназаров.

Әбдиқәдир Бекимбет улын таныйтуғын, билетуғын адамлардың мағлыўматларына қарағанда Әбдиқәдир шайыр мәдениятлы, диншил адам болған, дин көрсетпелерин булжытпай орынлаған, хәттеки кеңес ҳүкметиниң динге қарсы сиясатын күшейтип турған жылларында да ол бес ўақыт намазын оқыўын, ораза тутыўын тоқтатпаған, жеке мәпин гөзлеп, дин қағыйдаларын биле-тура бузғанларды әшкаралаған, олардға

¹ А.Пирназаров. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты. Нөкис. ЁБилимё, 1996-ж. 141-бетте.

адамгершиликке болыуға мәсләхәт берип турған. Соның ушын да Әйимбет ийшан мешитин питкерип аўыллық мектептерде бала оқытқанда ол балаларға бар интасы менен сабақ өтип, оларды өнер, билмге үйреткен. Ең жоқары адамгершилик қәсийеттерди өз бойына синдириўдин бир жағы инсанның саўатлы, билимли болыуына байланыссы деп түсинген.

Сонлықтан да:

ӘАлымлылық қашады кітап ашпасы,
Шыққан күн батады шуғла шашпасы,
Көкке ушар қыйынлықтан қашпасы,
Билимдилер қатарынан зор болар

деп халықты, әсиресе жас әўладты саўатлы, билимли болыуға шақырады. Ал талабаларға шын ықласы менен сабақ бермей, соның нәтижесинде шәкиртлерин саўатсыз қалдырып жүрген гейпара устазларды қатты сынға алады, ондай устазды Ёустазе деп санауға арзымайтуғынлығын ескертеди.

Сүйикли шайырларымыздың бундай еркин пикирлери бүгинги күн талапларына да толық жуўап береді хәм олар елге шекем өз әхмийетин жоғалтқан жоқ. Көп жалынлы шығармалары менен халқына ҳадал хызмет еткен атақлы шайыр Әбдиқәдир Бекимбет улы 1930-жылы 70 жасында қайтыс болды.

Шайырдың қосықларын халық арасындағы билетуғын адамлардан жазып алыўда Н.Жапақов, А.Каримов, Ә.Қожықбаев көп мийнет еткен - деп белгилейди А.Пиранзаров ЁХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басынадғы қарақалпақ әдебиятыё (Нөкис ЁБилимё баспасы, 1996-ж. 137-бетте) - деген монографиясында.

Олардың жазып алған материаллары тийкарында Әбдиқәдирдин 1966-жылы ЁҚарақалпақстанё баспасынан биринши мәрте таңдамалы шығармалары жарыққа шыққан болса, 1982-жылы ЁХалық шайырларыё деген атамдағы топламда оның улыўма саны 800 қатарлық он сегиз қосығы басылған. Әлбетте, баспа сөзде жәрияланып жүрген бул қосықлар Әбдиқәдир шайырдың толық мийрасын қамтый алмайды. Себеби, шайырдың шығармаларын ўақтында халық аўзынан жазып алған Н.Жапақов пенен А.Каримовтың баянлаўларына қарағанда оның улыўма 1200 қатардан ибарат 25 қосығы қағаз беине түсирилген. Демек, халық аўзынан усы ўақытқа шекем жазып алынбаған шығарамалрын есапламағанда Әбдиқәдирдин қолда бар қосықларынан еле де алты-жети қосықлары баспасөз бетлеринде жәрияланбай жүргенлиги белгили болып тур.

Соңғы жыллары әдебиятшы илимпазлар Әбдиқәдир шайыр мийрасы бойынша пикир жүриткенде көбинесе оның усы ЁХалық шайырларыё топламында жарияланған қосықларына дыққат аўдарып жүр.

Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасын илимий көз-қарастан үйрениў тийкарынан ХХ әсирдин 80-жыллардан баслап қолға алынған.

Мәелен: ЁХалық шайырларыё деген топаламда Әбдиқәдир Бекимбет улының шығармаларына 1,5 көлеминде түсиник берилген, бунда шайырдың ЁҚыз кеткенё, ЁҚатты ағардан жыққын кеттиё тарийхый қосықлары қысқа талланған.

1983-жылы ҚМУ-ниң филология факультети ушын ЁҚарақалпақ әдебияты тарийхый атлы сабақлық баспадан шықты. Усы оқыўлықта шайырдың өмиринен азы

кем мағлыұматлар келтирилген, ЁҚыз кеткенё, ЁҚатты ағардан жыққын кеттиё шығармаларына ЁХалық шайырлары топلامындағыё усы қосықлардың текстлерине жүритилген пикирлерге қарағанда бир қанша тереңирек таллаў жасалған.

1993-жылы ЁБилимё баспасынан педагогика илимлериниң кандиадты (хәзирги ўақытта илим докторы, профессор) Ө.Әлеўовтың ЁҚарақалпақстанда тәлим тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўиё (ЁБилимё баспасы, Нөкис, 1993), 1994-жылы ЁҚарақалпақстанё баспасында филология илимлериниң докторы профессор Ю.Пахратдиновтың ЁСатира әсирлер сырласыё атлы монографиялық китаплары жарық көрди. Бул еки мийнеттиң екеўинде де Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасы бойынша арнаўлы сөз қозғаған. Ө.Әлеўов өз китабында Әбдиқәдир Бекимбет улының жәмийетлик ЁАғартыўшылық көз-қарасларыё¹ деген атамада Әбдиқәдир шайырдың шығармаларынан оның жәмийетлик ағартыўшылық көз-қарасын таўып анықлаўды алдына мақсет етип қойған болса, Ю.Пахратдинов өз китабында Әбдиқәдир Бекимбет улының қосықларында дидактика менен сатираның байланысын таўып анықлаўды мақсет еткен хәм усы қойылған атамалар бойынша авторлар илимий пикирлерин, дәлиллерин келтирген.

Ал, А.Пиранзаров өзиниң 1996-жылы ЁБилимё баспасында басылып шыққан ЁХІХ әсирдиң екинши ярымы ХХ әсирдиң басынадғы қарақалпақ әдебиятыё Аннақул, Дәме, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир шайырлардың өмири хәм әдебий мийрасы (Нөкис ЁБилимё баспасы, 1996-ж.) - деген монографиясында Әбдиқәдир Бекимбет улының өмири хәм дөретиўшилигине 137-бет пенен 160-бетлер аралығында сөз етеди. Бул монографияда Әбдиқәдир шайырдың өмири хәм дөретиўшилигиниң изертлениў мәселелери, шығармаларында мийнеткеш халық турмысының сүўретлениўи, философиялық, адамгершилик, билим ҳаққындағы ойлары, шығарма дөретиўдеги шеберликлери, шайырдың пайдаланған аўызеки халық материалалры хәм шығармаларының қосық қурылысы ҳаққында тоқтап шығармаларына таллаў жасайды.

Енди автордың усы монографиясындағы 149-беттеги ЁӘбдиқәдир шығармаларындағы философиялық ойларё деген темашада мынандай дейди: ЁБердақ, Әжинияз шығармаларын оқып отырсақ олардағы терең философиялық ойлар менен танысамыз. Усындай ой түсиниклерди биз Әбдиқәдир шығармаларынан да көп ушыратамызё (155-бет) - деп туўры айтқан. Ҳақыйқатында да Әбдиқәдирдиң философиялық ойлары ЁБай менен жарлы айтысыё, ЁМегзерё, ЁОл неге дәркарё хәм тағыда басқа да қосықларында ушырасады. Мысалға ЁМегзерё қосығына нәзер салайық. Бунда шайыр:

Ийшан, болыс яки белли бий болса,

Әлем ҳыраж, төрт түлиги сай болса,

Дозақма, бийишме, қайсыға мегзерё?

(ЁХалық шайырларыё Н., 1982-жыл, 110-бетте)

Бул шуўмақ шайырдың ЁМегзерё қосығынан алынған болып оны таллаў еткенимизде мынандай түсиникке ийе боламыз. О дуньяда бийиш пенен дозақтың бар екенлигин бийкарламай, сондай дәрежедеги бейиш пенен дозақтың усы тиришилик

¹ Ҳәмме алынған жуўмақлар ЁХалық шайырларыё (ЁҚарақалпақстанё баспасы. Нөкис., 1982-ж, топламнан алынды.)

дуньясында да барлығын, яғный уғайым-қайғысыз, дунья-маллы, ишим-жеми мол, Ётөрт жағы қубла болыпё, Ёдемине нан писипё турған адамлар бул дуньяның бейишинде, ал жерине нан таппай бәрхәма күн көристин қайғы- уғайымында, аўыр азапта жүргенлер бул дуньяның дозағында жасайдыё- деген түсиникти билдирген. Сонлықтан-да ол бул қосығын

Ё...Бейиш байды, дозақ жарлыны көрди,
Бирадарлар, шул ғәп туўраға мегзерё-
(ЁХалық шайырларыё 110-бетте).

-деген қатарлар менен тамамланған.

Әбдиқәдир байларды тек бай ушын ғана жаман, ал жарлыларды тек жарлы болғаны ушын ғана жақсы деп түсинбеген. Ол байлардың да, жарлылардың да арасында жақсылардың да болатуғынлығын жақсы билген. Сонлықтан да автордың ЁОл неге дәркар?ё, ЁЖақсыдыё, ЁКерекё қосықлары буған айқын дәлилеме бола алады:

ЁПатша тахт үстинде әдил болмаса
ЁДатё - деп келгенлердин кеўли толмаса,
Ғәрипти зарлатып, байды қолласа,
Бундай залым патша ол неге дәркар?ё
ЁОл неге дәркарё 107-бетте

ЁЕлин аямастан тонағанлардан,
Харамнан мал дунья жыйнағанлардан,
Журттан өзін артық санағанлардан,
Үйін қорған турған көпек жақсыдыё-
ЁЖақсыдыё 122-бетте.

ЁКөз яшлы муҳмийинди көрип шад етсе,
Белди беккем, көзди шамшырақ етсе,
Ғәриплерге қара түнди күн етсе,
Ел қәдирин билгендей меҳрийбан керекё-
ЁКерекё 110-бетте.

-деп белгилейди. Бунда шайыр халық қәдирин билиўши, халық ғамын ойлаўшы, хақ нийетли ел басшыларының болыўын тилейди, яғный оның философиялық көз-қарасы ел-халықты басқарыў ушын сол елди, халықты шын жүреги менен сүйген, халыққа хызмет етиўди әдиўли ўазыйпам деп түсинген ақыллы, тәжирейбли, келешекти ойлап билетуғын ер-жүрек дана болыў керек, сонда ғана басшы елди, халықты жақсы, дурыс басқара алады деген ойларын уғамыз.

Әбдиқәдир Бекимбет улының шығармаларының тематикасына нәзер аўдарғанымызда, оның ЁҚыз кеткенё, ЁҚатты ағарда жыққын кеттиё қосықлары тарийхый темада жазылғанлығы белгили болды:

ЁБолыс буйрық қағаз жайып,
Айдағаны ақсақ, майып
Дәўлет пушық болып найып,
Бул бәринен жаман болды,
Байлар теңге менен қалды,

Бай белдарды ашқа салды,
Қуып айдап кәмбағалды,
Бийлер жүдә жаман болдыё

ЁҚыз кеткенё, 111-бетте

Шайырдың ЁҚыз кеткенё қосығы ҳақыйқат тарийхта болған ўақыяға арналған. 1915-1916-жыллары Қарақалпақстанның Россияға қараслы Шымбай уездинде жасаўшы халық суўсызлықтан қатты тарығады. Елде күшли наразылық басланады. Суўсызлықтың ақыбетин тек жарлы халық ғана емес, қуўатлы хожалықлар да қыйыншылыққа ушырайды. Сол ўақыттың ҳәкимлери халық наразылығынан қорқып суў ҳаққында бир илаж көриўге мәжбүр болады. Ол илаж Қатты ағардың сағасын бойлап кейин Қыз кеткенге жаңа саға алыў болып табылады. Буны тарийхый документлер де, сол қазыўға қатнасқан ҳәзир көзи тири ғаррылар да тастыйықлайды.

Улыўмаластырып айтқанда Әбдиқәдир Бекимбет улы өзиниң әдебий шығармалары менен қарақалпақ халық поэзиясында орны бар шайыр сыпатында танымалы екенлиги белгили.

Пайдаланылған әдебиятлар:

Әбдиқәдир Бекимбет улы. Таңдамалы қосықлары. Н. ЁҚарақалпақстанё. 1966.

Халық шайырлары. XIX әсирдиң ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ шайырларының шығармалары. Н., ЁҚарақалпақстанё, 1982.

ҚОРАЗБЕК ШАЙЫР РАЗБЕК УЛЫ

1. Қоразбек Разбек улының өмири ҳәм дәретиўшилиги
2. Қоразбек Разбек улы дәретпелериниң жыйналыў, изертлениўи
3. Қоразбек Разбек улы - шайыр, қыссахан, аўдарамшы.
4. Қоразбек шайырдың тәрип мазмундағы шығармалары

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында дәретиўшилик пенен шуғылланған демократик көз-қарастағы инсанлардың бири-шайыр Қоразбек Разбек улы. Қоразбек Разбек улы Арал теңизиниң түслигинде Ақдәрья бойында ЁАқтамё, ЁГедейё деген аўылда жасағанлығы мәлим. Ол өмириниң ақырына таман Түркменстанға көшип кетип Гүрген дәрьясының бойында бурынан жасаўшы қарақалпақлар менен бирге жасаған, шама менен 1915-жыллары сол жақта қайтыс болған. Қоразбектиң әкеси Разбек саўатлы, сөзге шебер, қосық жазыў уқыбы бар инсан болған. Қоразбек аўыллық мешитлерде оқып саўат ашқан. Ол XIX әсир ақыры XX әсир басындағы қыссаханлар мектебинде үлкен мектептиң тийкарын салған ҳәм басқарған шайыр сыпатында белгили. Қоразбек мектебинен атақлы шайыр ҳәм қыссаханлар Зулабай, Сәйфулғабит, Қазы Мәўлик, Қәлендер бала, Аяпберген, Әўезмуарт ҳәм.т.б. көп қыссаханлар тәрбияланып шыққанлығы туўралы мағлыўматлар бар. Ол Абулғазының ЁТүрклер шежиресинё қарақалпақ тилине аўдарып елге қолжазба ҳалында тарқатқан.

Бердақтың тарихый поэмасы ЁШежиреё ни бир неше мәртебе қолдан көширіп, кітап қылып түптеп, елге таратып отырған.

Қоразбек шайырдың әдебиі лақабы ЁҒәріпё деген ат пенен белгили. Оның шәкіртлеринің көбисинде ЁҒәріпё деген лақабтың болыуы усыған байланыслы болса керек. Атақлы фольклорист Қ.Айымбетов дүзген қарақалпақ қыссахан шайырларының генеалогия кестесинің басында Қоразбек Разбек улының аты турғанлығы, оның қандай дәрежедеги қыссахан шайыр болғанлығынан гууалық береді. Мағлыұматларға қарағанда Қоразбек қыссаханлардың үш мектебинің қәлиплесиуине тийкар салған. Олар: 1) Сыдық шайыр мектеби, 2) Әбдиқәдир мекетби. 3) Сейфулла мекетби. Усы үш қыссаханлар мекетебинен Зулабий, Сейфулғабит, Қазы Мәулик, Аяпберген, Әуезмурат қыссаханлар мектеби бөлинип шыққан. Қазы Мәулик қыссаханлар мекетбинен Қәуендер бала мекетби бөлинип шыққан. Қоразбек шайыр баслаған аудармашылық дәстүр соңғы қыссаханлар мектеби Қазы Мәулик хәм басқаларға дәстүр болып қалған. Қазы Мәулик мектебиде көп түркий халықлардың қосық хәм дәстанларын, арабша, парсыша әдебиятларды қарақалпақ тилине аударған, халыққа таратқан. Қоразбек Разбек улы дәретиушилигин шайыр сыпатында да үйренеміз. Шайырдың өзинің қол жазбалары, көп қосықлары бизге толық келип жетпеген. Ол қарақалпақ әдебиятындағы тәрип мазмунындағы шығармалардың шебери болған адам.

Қарақалпақ поэзиясында тәрип өз алдына жанр болып, онда елди хәм уллы инсанларды мақтау, қыз-келиншеклерди, олардың жәмийеттеги орнын белгилеу, дүньядағы гөззаллық та соларға байланыслы екенлигин тәриплеу болып есапланады.

Бурын қарақалпақ ҳаққында сөзге шешен, жууабый қызлар көп болған. Халық оларды еркелетип Ё Хийуалы қызё, Ё Метер қызё, Ё Жығалы қызё, Ё Патша қызё, Ё Палуан қызё деп лақап қойған. Қоразбек шайыр өзинің тәрипинде бундай дилуар қызлар қарақалпақтың барлық ауылларында бар деген жуумақ жасайды:

Ашық-машуққа көз тутар,
Жудалықтың жәбири өтер,
Қызлары қусбеги, метер,
Қабасанда, сақыұдадур.
Шашы суу түбинде қундыз,
Шамшырақтай көзи жулдыз,
Жанында басқа қызыу-қәниз,
Қытай менен қыпшақтады.
Түрмеси тиллә шашақлы,
Шашағы инжи-моншақлы,
Узын бойлы, кең қушақлы,
Қууаныш жарма бойында дур,-

деп көрсетеді. Жәнеде бул қосық ёбундай қызлар қырғызда да, бундай қызлар қазақта да...Ё деп дауамлайды.

Тәрип мазмунындағы шығарма-бул бир адамның яки адамлардың рууҳый дүньясын, көринисин тәриплейтуғын шығарма. Қоразбек шайырдың тәриплеринде ҳаял-қызларды адамзаттың ең ақыллысы, сулыуы, батыры, оларсыз дүнья болыуы

мүмкін емес деп сүўретлейди. Бул тәриптерде гөззаллықты ғана сүўретлеп шекленбестен, қарақалпақ қызларына тән әдеп-иқрамлықтың өзіншелиги, халықлық психология, халықлық топономикалық, этнографиялық белгигилер де айрықша йош пенен жырланады.

Фольклорист Қ.Айымбетов өзиниң ЁХалық даналығыё атлы китабында: ЁҚоразбек шайыр өзи жасаған дәўирдеги әдебияттың мақтаў жанрын өсирген шайырлардың бири. Мине, сонлықтан Қоразбек шайырды қыссақанлар ушын үлкен репертуар берген, мақтаў жанрын кеңейткен атақлы шайыр деп атаўға боладыё,- деген пикирин өз ўақтында оның творчествосына берилген дурыс баҳа боды деп есаплаймыз.

Қоразбек шайыр ЁБир өмир майдан ишиндеё қосығында:

Баса-бастан ел көшеди,
Қаша-қаштан жан кешеди,
Тандыр қызса нан писеди,
Бир өмир майдан ишинде,
Таўды-тасты жел бузады,
Адамзатты сөз бузады,
Симсик-қыйсық ел бузады,
Кириссе бир майдан ишинде,-
деп жазады.

Қоразбек Разбек улы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ халық әдебиятын ҳәр тәреплеме жетилистирийў ушын жан-тәни менен хызмет еткен сол заманның саўатлы адамы, халық шайыры, белгили халық қыссақанларынан бири болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Пахратдинов А. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис., ЁБилимё баспасы, 1996-ж
2. Пахратдинов А. Өтемуратова Х. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. (Хрестоматия).Нөкис., ЁБилимё баспасы, 1995-ж

БЕКЖАН ШАЙЫР НУРЫМ УЛЫНЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТПЕЛЕРИ (1855-1908 ж.ж.)

Жобасы:

1. Бекжан шайырдың өмирі хәм дөретиўшилиги.
2. Шайыр шығармаларының изертлениў мәселелери.
3. Шайыр шығармаларының идеялық-тематикалық бағдарлары.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында Қарақалпақстанда көп ғана шайырлар жасаған. Олар шайыршылықты бул бир қуры талант деп билместен, өзлеринен бурынғы жасап өткен мәдениет ғайраткерлерине усап халыққа дөретиўшилик мийнет пенен де хызмет етиў керек деп түсинген. Әсиресе, бул әсирлерде халықтың руўхый мәдениатын көтериў шыйыпман, саўатлыман деп есаплаған ҳәр бир адамның баслы ўазыйпасы болған. Бул ўазыйпаны көбинесе, шайыр хәм қыссахан болған адамлао өз мойнына алған. Ол шама менен 1855-56 жыллары Ақбеткей деген жерде туўылған, жарлы, гедей шаңырақтан шыққан. Ата-бабаның дәстүри бойынша Бекжан жас ўақытларынан мектепте оқып саўат ашқан. Жаслайынан халық мәдений мийрасы менен қызыққан. Жас ўақытларынан қосық жазған, қысса оқыған. Аўыл адамлары молла Бекжан, қыссахан Бекжан жас ўақытларынан зейминли, саўатлы, талантлы болғанлығы менен үй турмысының жарлы, төмен болыўы себепли оқыўын даўам ете алмаған. Медреселерде оқый алмаған. Бирақ жарлы болса да, саўатлы болғанлығы себепли ол қыссаханлығын қалдырмаған. Бекжанның ағайинлериниң айтыўларына қарағанда ол киси есигинде күнликши болып жүргенинде де, жоқары Гурлен, Шаббаз жақларда байлардың хызметин ислеп жүргенинде де қысса китапларын өзи менен бирге алып жүрип дем алыс ўақытларында, түнлерде адамлар алдында қысса оқып жүрген. Ол көбинесе қысса қылып өзиниң қосықларын, халық қосықларын оқыған. Ал дәстанлардан ЁҒәрип Ашықё, ЁЮсуп-Ахметё, ЁДәрийхаё хәм т. б. халық дәстанларын оқыған.

Бекжан шайыр өзи жазған қосықларын қысса қылып оқып жүриў ушын жат журтларды талап ислеп жүргенде де өзи менен алып жүрген. Ол 1908-жылларда Гурлен жақларда талап ислеп жүрип өлген. Сол себепли ел ишинде оның көп қосықлары қалмаған, сол жоқары Гурлен, Шаббаз жақларда қалған деген гәплер бар.

Ел ишинен Бекжан шайыр ҳаққында жыйналған мағлыўматларға қарағанда, ол жүдә үлкен өмир мектебин басынан кеширген адам. Жарлы дийхан шаңарақтан шыққан өзи де өмир бойына жарлы-жақыбай турмыс кеширген. Соның ушын да оның дөретиўшилик мийнетинде бәрхә өзи, болмас өзиниң өмирине усаған адамлар өмири гәп етиледі. Қулласыв оның ҳәмме қосықларында елдеги жарлышылық турмыс, жаңа өмирге жетиў ушын тилек-арзыў, әрманлар, әделатсыз, қайыр-сақаўатсыз ислер ушын күйиниў қайғырыў, нала шегіў, қанша аш, қанша жалаңаш болып жүрсе де ҳақыйқатлық, әдиллик ушын гүресий, әдиллик ушын айтысыў усаған үлкен бир турмыста тәжирийбели адамның ҳаўазы жаңлап еситиледи.

БЕКЖАН ШАЙЫРДЫҢ САТИРАЛАРЫ

Бекжан шайырдың қосықларының көби юмор, сатиралық шығармалардан ибарат. Егер шайыр шығармаларында жарлы тәбиятындағы олардың өмир сүриўиндеги барлық

азап-ақыретлерди сүўретлеп көрсетиўиниң өзи сатира. Себеби, ол жәмийетлик теңсизликти әшкаралаў, сол дәўирдеги тарийхый сиясатты қаралаў, жәмийетте адамлардың ҳуқықсыз екенлигин көрсетиў болып есапланады. Жазыўшы, шайыр өз дәретиўшилик мийнетинде мен сатира жазайын деп жобаластырмаўы да мүмкин, ол жәмийетлик дәл турмысты жазыўы мүмкин ямаса адам психологиясындағы минез-қулық, ҳәр қыйлы қәсийетлерин көрсетиўи мүмкин. Соған қарап-ақ оқыўшы оның шығармаларында сатира ямаса юмор болмаса лирика басым екенлигин өзлери айыр береді.

Егер биз усындай етип сын көз бенен Бекжан шайыр дәретпелерин оқып отырсақ, оның дәретпелеринде сатира да, юмор да көп екенлигин көремиз. Шайырдың усындай шығармалырының бир ЁҚалли қуўё деген қосығы болып есапланады.

Бунда ел, халыққа жайғаспайтуғын, биреўди биреўге, жаманлайтуғын, адамларға жаманлықтан басқаны қылмайтуғын Қалли қусаған адамлардың үстинен күледі. Бунда қуры күлиў емес, ондай адамларға халықлық жаман көзқарас, халық ғарғысын да айтады. Мәселен:

Қалли сениң бир оңбаған әдетиң,
Адамларға жаман пикир нийетин,
Кәримбайды жаманлыққа үйреттин,
Дүньядан зинкийип өтерсен, иним.

-дейди.

Шайыр сатирасында жәмийет өмиринде бар болған ҳәтте ерси болса да өмир сүрип турған ҳәр қыйлы ўақыялар, ҳәдийселер гәп болады.

Мәселен, шайырдан ЁУлым қызғаё деген қосығы елде пара алып күнкөриўшилерди сынға алатуғын шығарма. Ал ЁҮсен шыйықё деген қосығында да ел, халыққа ерси жап-жас адам дуўа оқып келистирип әўлиеге шыйықшы болып алып, ҳәммениң иззет-хүрметине ийе боламан деп ҳәрекет еткени менен әўлиеде кәбирлердиң үстине қойған табытларды отқа жағып болғанлығын айтып оны әшкәралайды. Қосықтың характерли жери усы Үсен шыйықтай елдеги сөзи басқа, иси басқа адамларды сатира найзасына түрейди.

Ал ЁЕшекғанамё деген қосығында қызық, астарлы пикир бар. Гейпара адамлар жүдә уўайымшыл болады. Тек бир ешеги өлседе слны бир дүньясының тутасы еди етип датлайды. Барлық өмирин соған байланыстырады. Шайыр бундай адамларды да әлемәжуўалап күледі.

ЁЕшекғанамё деген қосықтың жазылыўының жаңаша тарийха бар. Пазыл деген адамның Орақ деген ақлық баласы үйленеди. Пазыл той бериў ушын, мешит қәўимин жыйнап келип той өткереди. Келеси сәрсенби күни бериўге келиседи. Ағайин-туўған, туўысқанларға тойдың хабарын етеди. Той берместен бир күн бурын қонсы-қобасы мал-пал сойып жәрдемлесейик деп келсе, Пазыл той бермейтуғын болып атырғанын көреді. Бул неге десе, Пазылдың туўайын деп турған ешеги бар екен, сол быатпақа батып өлип қалыпты. Соған қыйналып той бермейтуғын болып қалыпты. Аўылдың адамлары уят болады. Тойды баслайық десе қылмайды Шақыртыўшы жиберип қойдық. Адамлар келеди. Адамлар әри жалынады, бери жалынады қылмайды. Той болмайтуғын болады.

СЫДЫҚ ТОҚПАН УЛЫ

1. Сыдық Тоқпан улының өмири хәм дөретиўшилиги
2. Сыдық шығармаларының үйренилиў тарийхы
3. Шайырдың тарийхий хәм юмор-сатиралық қосықлары

Сыдық Тоқпан улы XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында жасаған атақлы қарақалпақ шайырларының бири. Ол 1857-жылы Әмиўдәрьяның Қубла тәрөпиндеги ЁСарай көлө, Найман аўыл деген жерде туўылып, 1917-жылы қайтыс болған. Мағлыўматларға қарағанда Сыдықтың әкеси саўатлы, медресени питкерген, өз заманының жүдә билимдан адамларынан болған. Баласы Сыдықты Хожели қаласындағы Уснатдийн ахунның медресесинде оқытқан. Сыдық шама менен төрт-бес жасларға шыққанда әкеси өледи. Соннан кейин олардың барлық мүлки, китапханасы үлкен ағасы Нурымбеттиң қолына өтеди. Сыдық оның қолында тәрбияланады. Мектепте оқыйды, жас ўақытларынан-ақ ол халық байлығы әдебиятқа, көркем өнерине жүдә қумар болады. Хәрип танып, хат жазатуғын дәрежеге жеткеннен кейин Сыдық әкесинен қалған қолжазбаларды; араб, парсы, түркмен тиллеринде жазылған қосық, ертек, әпсаналарды оқыўға қызығады. Сол жыллары ол Хожа Ахмед Яссаўий ҳикметлери, Әўлийе Бахырғанийдин философиясы, Суўпы Аллаярдың қосықлары, Фердаўсий, Наўайы, Низамий-Генжаўий дөрөтпелери, Наўайының ЁХамсаё сы, Мақтумқулы лирикалары менен танысады, көркемлик қунын түсине баслайды. Сондай-ақ Фарабий, Беруний, Хорезмий, Ибн Сина, Мунис, Ағаҳий мийнетлери менен әсиресе, Соадий, Хожа Хапыз, қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтештиң әдебий мийрасларын оқып үлкен руўхый тәсир алады. Сыдық шайырдың бир айырмашылығы, ол өз қосықларын дәслеппә ядлайтуғын болған. Бул шайырлар өмиринде жүдә сийрек ушырасатуғын қубылыс. Булда мәдений мийрасты халыққа жеткерийўдин өзинше бир усылы болса керек.

Фольклорист Қ.Айымбетов: ЁСыдық шайыр жас ўақытларында Хожели қаласында медреседе оқып жүргенде қысса китапларын көпшиликке оқып бере басалған еди. Көбинесе көшип жүрген дәўирде малсыз-мүликсиз, жерсиз-суўсыз өмир сүргенде оның күн көриси көпшиликке қысса оқып берийў болғанө, деп көрсетеди. (ЁХалық даналығыё, Қарақалпақстан, Нөкис-1968, 71-бет).

Сыдық XIX әсирдің ақырында Қарақалпақстанның орыс патшалығы қарамағында, сондай-ақ Хийўа ханлығының қарамағында да күн кеширгенлигин толық өз көзи менен көрген.

Еки патшалықтың да езиўшилик сиясатын көрип жасаған. Бул жәмийетлик-сиясий, экономикалық, социаллық жағдай оның мәдений өмирине де үлкен тәсир етти. XX әсирдің басында Хийўа ханлығының қарамағында жасаўшы қарақалпақлардың аўхалы бираз қыйынласады. Усы дәўирде еки түрли тарийхий, экономикалық, социаллық шәриятта жасап күн көрген шайыр шығармаларында сол өмир көринислери өзиниң анық сәўлесин табады. Бирақ шайыр шығармалары бизге аз жетип келди. Оның өмири туўралы базы бир мағлыўматларды, гейпара шығармаларын халық шайыры Садық Нурымбетов 1940-жылы Қарақалпақстан жазыўшылар аўхамына жазып береди. Бул дәреклер ЁҚарақалпақ халық творчествосыё

деген кітапта басып шығады. Оннан кейінгі дәуірлерде орта мектеп бағдарламаларында, педучилище, пединститут, университеттің оқыулықтарына кірді, Сыдық XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы өткен белгілі шайыр сыпатында тілге алынады.

Сыдық өз дәуірінің белгілі, қыссахан, шайыр адамы болғандығы, өз жерін, халқын аралап көрген, хәр бір қәуімнің үрп-әдеті, психологиясын бақылаған, үйренгенлігінен ЁЯранларё атлы шығармасын дөреткенлігі белгілі. Бұл қосығының құндылығы сонда, шығармада шайыр диапазонының кеңдігі, лирикалық пресонаждың, рухый байлығынан тереңлігі сезіледі.

ЁДәуранё қосығында автор:

Пейлинди тар еткен алла емес өзің,
Көзінди гөр еткен, алла емес өзің,
Қолықты қар еткен алла емес өзің,
Сақыйлық ауыспас тарлық дәураның.

Сүр, өмір берген соң саған заманды,
Сөйле жеткер, сайрат тилиң, зибанды,
Қанша бақыл қаппап кеткен жәхәнди,
Ханба, бек пе теңдей болсын дәураның- деп жырлайды.

Елі, журтының күн көринісі, қарақалпақтардың ақ патша қарамағына өткеннен кейін пайда болған уақыттар, екі түрлі саясатқа ұшыраған бір дәуірдегі халықтың ауқалы:

Заман нешук заман болды,
Жылдан жылға жаман болды,
Залымдар менен бас қосқан,
Гедейлерден жырақ қашқан,
Журтымыз екі бөлінді,
Пуқара тозып бүлінді,
Байлар беглікке илинді,
Ийшанлар кәтқуда болды.

деп өз заманының көринісін реал сүртейді.

ЁШығырё қосығыда өз заманын тәріптейтуғын шығармаларынан есепланады. Сыдықтың дыққатқа ылайық қосықтарынан бири -ЁАқ қаппықё шығармасы Бұл 1913-1915 жылдардағы тарихый уақытқа арнап жазылған. Усы жылдарда қарақалпақтардың арқадағы Халқабат, Шымбай, Тахтакөпір халықтарын суу менен тәмийнлеп турған Есим өзек, Көк өзек, Қууанышжарма каналары қазылмай қалып, сол себебинен бұл жақтардың халықтарына суу жарымай қалып, суу жетпеслік себебнен халық егін еге алмай, ашаршылыққа ұшырайды. Халық ашлықтан албырап турған қыйын уақыттарда қарақалпақ байлары Россиядан ун алып келип, халыққа қарызға, көгіндегі дөнге берген. ЁАққаппықё уақытсы адамлар кеулінде из қалдырған тарихый уақыт болды:

Жарма суйық болды түйір болмады,
Сол жылғы дәне де үйір болмады,

Адамлар сып-сыйдам, бүйір болмады
Құн-күннен Зайып кетті яранлар
Басалай, атшоқай, жоңышқа болды,
Не жуған адамлар жиңишке болды.

Сыдық шайырдың шығармаларының көбиси юмор, сатиралық шығармалардан ибарат. Усындай шығармаларының қатарына ЁӘбий сағалё юморлық шығармасы киреди. Бунда турмыста жарамас ислер менен шуғылланыўшы адамлардың үстинен күледі. Әбийдің ислерин ел, халық алдында әшкара етеді. Бундай адамлардың халық арасында ушырасыўының алдын алыўға ҳәрекет етеді:

Әбий сағал бас урлайды,
Үлкен атыз тасырлайды,
Көрген бала жасырмайды,
Бийаброй болдың сағал.
Сағал едиң түлки болдың,
Дуйым журтқа күлки болдың,
Журт алдында мүки болдың,
Бийаброй бодың сағал,- деп әжиўалайды.

Сыдық шайырдың ЁПираманбайдың дийханынаё, ЁБизгеё, ЁМөлдекё, ЁҚайтпасам болмасё усаған юмор-сатиралық қосықлары бар. ЁПираманбайдың дийханынаё деген қосығында Пирманбайдың есигинде жүрген дийханларына жаўызлық пенен қарайтуғынлығы, Пирманбайға усағанлардың көп екенлиги сынға алынады.

Шерик болдық Пирман менен,
Өтти өмириң арман менен,
Түслигинде бир зағара,
Жатар құрсақ жарма менен,
Алып келди сол жарманы.
Шети кетик қырма менен,
Бәхәр айдадың арбаны,
Құрыйды адамның дәрманы.
Өмирде көрмедің сорпаны,
Я бир балық қарма менен.

Шайырдың ЁБизгеё, ЁМөлдекё қосықлары оның жеке өмириндеги болған ўақыяларды сөз етеді. Мәселен: еки адам мөлдек салғаны жақсы пийиллер менен ис баслағаны, бирақта ҳәр қыйлы тәбийий апатшылықлардың себебинен мақсетине жете алмағанлығы ҳаққында айтқан.

ЁҚусё, ЁСултан қақайё, ЁСыдық пенен аттың айтысыё шығармалары да халықтың өмирине байланысly жазылған. ЁСултан қақайё шығармасында Султанның қыңыр-лық ислери, қуйыдан суў бермегендеги, тентеклик ислерин шайыр:

Қуйыға бир демлем шайын салыпты,
Суўшылардың қабақларын алыпты,
Отырыспасы туўарылып қалыпты,
Сондай-ақ тамаша болды яранлар,-

-деп, соңынан аўыл қатқудаларының оның өкпесин тыңлап, отырыспаларда шай бергизетуғынлығын айтады. Султанның ең соңында шайы қалмай, қызлардың күлкисине қалғанлығын айтып өтеди. ЁСыдық пенен аттың айтысыё аты шығармасында бир атты тай ўақытларынан бир ат етип минип жүрейин деп көп пулға сатып алған, бирақ жақсылап бағып күтпегенликтен ийесине наразы болған ат тилинен:

Алып едиң сен сатып,
Шыдай алмай бул күнде,
Жан ашыуын мен тартып,
Күндизги жүргениң қәйтейин,
Ақшамлар жүрдиң түн қатып -

деп билдиреди. Бундағы есигинде хызмет етип жүрген дийханлардың ис ҳақысын бермей зулымлық еткен байлардың образы берилген. Хәр бир шығармасы халық турмысын көркем сәўлелендирген. Сыдық дөретиўшилиги өз заманыныдағы шайыр сыяқлы изертлениўин күтип жатырған мәселелердиң биринен есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Айымбетов Қ. ЁХалық даанлығыё. Нөкис., ЁҚарақалпақстанё, 1968.
2. Пахратдинов А. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы., Нөкис., ЁБилимё баспасы, 1996-ж. 308-бет.
3. Пахратдинов А. Өтемуратова Х. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. (Хрестоматия) Нөкис., ЁБилимё, 1995-ж.
4. Пирназаров А. Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллары. Нөкис., ЁБилимё баспасы, 2000-ж. 144-бет.

Қазы Мәүлик Бекмұхаммед улының өміріне байланысты мағлыұматлар

Қазы Мәүлик (Мәүдит) Бекмұхаммед улы 1885-жылы Шымбай қаласында улама шаңарағында дүньяға келген. Руұы хожа. Шайырдың әкеси Бекмұхаммед ахун, анасы Үммигүлсим деген адамлар болған. Бекмұхаммед ата-бабасынан киятырған оқымыслы, зиялий илим-билимли тухымлардан есапланған. Бекмұхаммедтің әкеси Ешмұхаммед, оның әкеси Турымбет, оның бабасы Әбди суұпы дегенлер болған. Бекмұхаммедтің өзи ахун, ұақтында Қарақум ийшан, Хийұа соңынан Бухарадағы Мир Араб медреселерин питкерген. Бул пикирди профессор А.Пахратдинов, қызығыұшы У.Рахметуллаев, Е.Каримуллаевлар да, тастыйықлайды.¹ Шайырың әкеси Бекмұхаммедте оқымыслы, шайыр киси болған. Бекмұхаммед өзи дәслепп Шымбайдағы хан мешитинде сабақ берген. Соң Шымбай қаласына қазы да болған² - деп көрсетеди Е.Каримуллаев.

Бекмұхаммед заманның талабын дурыс түсинип балаларына жақсы тәрбия менен қоса жоқары билим бериўге де ҳәрекет еткен. Бекмұхаммедтің Мәүдиттен басқа Мәсүид деген екнши баласыда болған. Әкеси бул еки баласында әўеле өзиниң мешитинде оқытқан. Ол балаларына өз мешитинде диний тәлийма-тлары менен бирликте әдебият, тарийх ҳәм мәдениятқа байланыслы билимлерди де үйретип билим берип барған. Оның үйиндеги китапханасында көплеген араб, фарсы тилинде жазылған илимий ҳәм көркем китаплар көп болған. Жас Мәүдит оғада талантлы, зийрек, ақыллы бала болған. Ол түни бойы китапханада китап оқып отырған. Оның оқыўға деген ықласы күннен күнге аса баслайды. Бекмұхаммед баласының оқыўға билим алыўға қызығыұшылығын сезип оны Қарақум ийшан медресесине оқыўға береди. Мәүдит кунт пенен оқыўға кирискен күнлерде оның үйинде қайғылы ұақыя жүз береди. Оның, иниси Мәсүид аўырып қайтыс болады. Бул ұақыядан кейин Қазы Мәүлик көп ұақыт қыйналып жүреди. Қазы Мәўлык қосықларында өзиниң жеккелигин айтып инисин еслейди. Мәселен ол өзиниң белгили ЁСәпиұра менен айтысындаё:

Күнде мениң аш ҳалатым дараздур,
Өзим еккедурман пурсатым аздуp,

деп жазады.

Қарақум ийшан медресесинде Мәўлик медресениң тәртиби бойынша да, өзиниң қызығыұшылығы бойыншада биринши гезекте диний ислам тәлийматын диний ислам көркем әдебиятларын үйренген ҳәм өз билимин жетилистирген. Ол дәўирлерде Қарақум ийшан медресеси Орта-Азиядағы белгили медреселерден есапланған. Әсиресе қарақалпақлардағы ең үлкен ҳәм абыройлы диний-ислам тәлийматларды үйрететуғын оқыў орны болған. Медреседе оқыўда аңсатқа түспеген. Онда оқыў ушын ең биринши

¹ Пахратдинов А. XIX әсирдин ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Н. 1996 154-б. Рахметуллаев У. Қазы Мәўлик Бекмұхаммед улы. Әмиўдәрья 1990 N 4 82 - б. Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы ҳәм муҳаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18-апрель. N 46 (16867).

² Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы ҳәм муҳаббат жаршысы, Еркин Қарақалпақстан 1997 18-апрель. N 46 (16867)

гезекте билим керек болған. Соған қарамастан бул жерде тек қурғын хожалықлардың, үлкен хәмелдарлардың хәм руұханыйлардың балалары оқыған. Бул жерде қарақум ийшанларының хызмет ислеп жүрген көп санлы суўпы-лары да хәм талабаларыда көп болған. Медреседе оқытуғын талабалар хәм суўпы-лар турмыстың қыйыншылықларын кеширип медреседе жасаған.

Қарақум ийшанларының медресесиниң бай кітапханасы болған. Мәўликтің бул жерде ислам дини бойынша көп кітапларды үйрениўи менен бирге ЁХәмре-Хәмзеё, ЁШахнамаё, ЁХәзирети Әлийё, ЁХәким Улықпан хәққында әпсанаё, және де ЁМын бир түнё, ЁСуўпы Аллаярё, Сулайман Бақырғаний, Хожа Ахмед Яссаўий ҳикметлерин хәр түрли дәстанларды, қыссаларды оқып, үйренгенлиги хәққында Шымбайлы 96 жасар Избасар Жаббарқулов мағлыўмат береді. Бул кітапхана жылдан жылға байып кітаплар фонды үлкейип барған. Буған себеп Қарақум ийшанларының мәртебеси уллы есапланып оларға қарақалпақлардың көплеген жерлеринен соның менен бирге өзбеклерден, туркменлерден қырдағы қазақлардан да келип Ёқол берипё суўпы болған. Олардың көпшилиги күтә қурғын адамлар болған. Суўпылардың көпшилиги медреседе жатып қарақум хызметлерин етсе узақтағылары, күтә байлары жылына бир еки рет келип сәлем берип саўғалар әкелип турған. Олардың көпшилиги қара мал, жылқы алып келсе биразлары баҳалы диний кітап-ларды, дәстанларды, шайырлардың шығармаларын және де араб, парсы еллеринде баспадан шыққан көплеген кітапларды саўға еткен. Жас Мәўдит усындай шараятта оқып билим алған.

Қарақум ийшан медресесинде диний тәлийматлар менен бирликте аз болсада, әдебиятқа байланыслы көбинесе суфийизм әдебияты үйренілген. Мәўлик медреседе Ахмед Яссаўийдин, Шблий ашықтың, Нажиматдин Қубраның, Сулайман Бақырғаний-дин, Мәшрәптиң шығармаларын оқып үйренген.

Қазы Мәўлик қарақум ийшан медресесин питкерип өзиниң билимин раўажландырыўды көп ойлады. Бул пикирин әкеси Бекмухаммед ахунға ойласады. Бул дәўирде Бекмухаммед Шымбай қаласының қазысы лаўазымын атқарып атырған дәўири еди.¹ Мәўликтің бул пикирин әкеси қуўатлап оған Бухараға Көкалташ медресесине барып оқыўды кеңес еткен. Себеби Бекмухаммедтиң өзиде Хийўа соңынан Бухарада Мир-Араб медресесинде оқыған еди. Ол ўақытлары Хийўа медреселери Орта оқыў орыны ал, Бухара медреселери жоқары оқыў орынлары есапланған.² Соның ушын болса керек қазы Мәўлик өмиринше:

Бухара қуўатий исламий дин әст,

Самарқанд сайқалий ройий зәмин әст.

-деп айтып жүретуғын еди деп көрсетеди шайырдың баласы Абдулла Әбибуллаев.

Мәўлик Бухарадағы Көкалташ медресесине әкеси Бекмухаммед ахунның хәм устазы муфтий Әлий ахун-ийшанның исеним хатлары менен барып сынақлардан өтип оқыўға түседі.

¹ Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм муҳаббат жыршысы. Еркін Қарақалпақстан. 1997. 18-апрель N46 (16867)

² Қарақалпақстан АССР тарийхы. I том Нөкис 1975. 391 - б.

Бухарадағы Көкалташ медресеси Орта Азиядағы ең үлкен диний оқыу орны еді. Онда хәттеки сырт елдерден де талабалар келип оқытуғын болған. Шайыр өзи араб, парсы тиллерин әкесиниң мешитинде оқып жүрген күнлеринде-ақ үйренип баслаған еді. Сонлықтан ол медреседеги диний тәртиплерди, оқыуды, тез меңгерип алады. Жас тарийхшы илимпаз А.Қудияров: ЁХәттеки қуръанды оқып баратырып аударып бериу дәрежесине де ерискенё - деп көрсетеди.³

Қазы Мәулик медреседеги бай кітапханада бос уақтының көпшилигин өткерген. Бул жерде ол ислам дүньясындағы араб, парсы тиллеринде басып шығарылған көплеген диний тәлиятларға байланысly кітапларды, және де көплеген ертекерлер, дәстанлар, пайғамбарлардың өмирине байланысly қыссалардан, шайырлардың шығармаларын, илимий мийнетлер менен де танысқан.

Ол әкеси Бекмухаммед пенен Бухарада турып хат алысып турған. Хатларының биринде Бухарадағы Көкал-таш медресесиниң кітапханасындағы бай материаллар жөнинде жазғанында әкеси оған сол мийнетлерден нұсқа көшириуди мәсләхәт еткен. Қазы Мәулик мүмкиншилиги болған кітапларды ЁТуркийгеё яғный қарақалпақшалап айырымларын сол Ёхасылё (оригиналлығында) түринде, сол турысында көширип алған. Бул ислер соңынан қазы Мәуликтiң аудармашылық хәм кәтиплик хызметиниң рауажланыуына да үлкен тәсирин тийгизеди.

Мәулик 20-22 жасларында Бухара медресесин питкерип ахун дәрежесин алып қайтады. Шымбай қаласына келип өзи оқыған хан мешитинде бала оқытқан.¹ Ол мешитте сабақ берип жүрип лирикалық қосықлар жаза баслаған. Бул хаққында белгили илимпаз Н.Дәукараев: ЁШайырлық жумысының рауажланған уақты 1905-жыл менен 1918-жылдың арасыё²-деп жазса әдебиятшы алым профессор А.Пахратдиновта: ЁҚазы Мәулик 18-20 жасларында-ақ лирик шығармаларының шеберлиги менен және де атақлы қыссахан екенлиги менен әдеп Шымбай қаласына, соң барлық қарақалпақ халқының арасына тарала баслайдыё¹ - деп жазады.

Мәулик шайыр дәслеп әпиуайы бирақ терең мәнили қосықлар жаза баслайды. Оның дәслепки шығармалары юмор-сатиралық қосықлар ямаса турмыстың анау я мынау мәселелерин сөз еткен шығармалар болған. Булар-дан ЁКөкнаршы достымаё, ЁМәрдикарё, ЁҚурбан хайытё, ЁҚызлар қосығыё, ЁҚалпе болё, ЁКөңлимё, ЁШымбай баязынаё киретуғын айрым қосықлары белгили. Бул қосықлар әпиуайы тилде жазылғаны менен өз заманы ушын ең әхмийетли мәселелерди сөз еткен. Сол дәуирдеги айырым қосықларында бурыннан адам баласының ден саулығына зыян есапланған көкнаршылық, нәшебентликке қарсы пикирди қууатлап жазған қосығы

³ Қудияров А. О просветительской работе Казы Маулика. ЁВестникё ККОАНРУз. 1999. N1. с-52.

¹ а) Рахматуллаев У. Қазы Маулик. Арал 1993. 2-3 саны 33-бет.

б) Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18-апрель N 48 (16867).

² Дәукараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері. III том. Нөкис Қарақалпақстан баспасы 1979. 194 - б.

¹ Пахратдинов А. XIX әсирдин ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 1996. 155 - б.

қайсы заманда өз әхмийетин жоғалтар емес. Мәселен, Орта Азия халықтарында гейпара адамларға Ыдәстүрге айланып кеткен Ыкөкнаршылықты қатты әшкаралап оның адамның ден-саулығы үшін да хәттеки жәмийет ушында зыян екенлигин ескерткен қатарларын оқығанымызда буның гүуасы боламыз.

Атың Абдулладур лақабың шайық,
Ислеген ислериң өзиңе ылайық,
Көпирип сөйлейсең сөзиң быламық,
Көкнардың зыянын көрсең керекти.

Шайыр Бухара медресесин питкерип келгенине көп уақыт болмасада халық арасында Ыахунё, Ышайырё аталып көпке белгили болған еди. Мәулик Бухара медресесин питкерип келгенине бир жыл болмай-ақ әкеси Бекмухаммед ахун қатты ауырып тосаттан 43 жасында қайтыс болады. Сонлықтан әкесиниң орнына яғный босаған қазылық лауазымына шымбайдың муфтийи Мәуликтин устазы Әлий ахун-ийшан Мәуликти усынады.¹ Себеби Әлий ахун ол дәуирде Шымбай елатында хәтте қарақалпақта үлкен абыройға хәм мәнсапқа ийе адам болған.

Усы дәуирлерден кейин Мәулик (Мәудит) Бекму-хаммед улын Ықазы Мәуликё деп халық атай баслайды. Қазы Мәулик Бекмухаммед улының қазылық еткен дәуири хәққында да адамлар арасында бираз тартысly пикирлер бар. Мәселен Қ. Айымбетов ЫХалық даналығыё китабында мынандай мағлыұматты береді: Ықазы Мәулик медреседе оқып жоқары билим алған, азғана уақыт қазы да болған, мине сонлықтан оны Ықазыё деп атап кеткен. Оның қазылық кәсибинен гөре әдебиятты таратыу бойынша хызмети көп болғанё.² Н. Дәукараев ЫҚарақалпақ әдебияты тарийхының очерклеріё атлы мийнетинде: шайыр жөнинде өз пикирин айта келип: ЫОл (Қазы Мәулик. Б. Д.) ески диний мектеплеринде оқыған, сауатлы, билимли адам. Бир неше жыл шымбайда қазы болғанё¹-деп көрсетеді.

Бул дәуирде Қазы Мәуликтин өмиринде де қарақалпақ халқының турмысында да көплеген уақыялар болды. Солай етип Қазы Мәулик 1905-жылдың ақырларында Шымбай қаласының қазысы болып сайланады. Ол қазылық уазыйпасын да шайырлықты да тендей алып барады. Қазы Мәулик араб, парсы, барлық туркий тиллерди хәттеки орыс тилинде жақсы меңгерип алған тәбийғый талантлы адам. Бул дәуирде жергиликли халықтың ишинен шыққан гейпара, адамлар орыс тили хәм әдебияты менен азда болса таныс болғанлығы мәлим. Бул хәққында Н. Дәукараев өзиниң докторлық диссертациясының авторефератында: ЫВ восьмьдесятых годах

¹ Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18 - апрель N46 (16867)

² Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис Қарақалпақстан баспасы 1988. 157-б.

¹ Дәукараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері көп Қарақалпақстан баспасы 1997 194-бет

² Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18 - апрель N48 (16867)

³ Қудияров А. О просветительской работе Казы Маулика. ЫВестникё ККОАНРУз. 1999. N 1. с- 53.

прошлого века было открыто несколько русско-туземных школ нового типа, предназначавшихся для подготовки чиновников... Среди местного населения стали появляться люди изучившие русский язык и знакомые с русской литературой¹ -деп көрсетеди. Демек бул дәуірде халықтың ишинен оқыуға, билим алыуға қызығыушылар көп болғанлығы хақыйқат. Оның үстине Қазы Мәуликтей бирқанша талантлы адамлар тиллерди өзінше үйренип жетилискен.

Россиядағы болып атырған хәрекетлердің хабары қарақалпақлардың орыс патшалығы қол астындағы бөлиминте тез жетип келетуғын болған хәм ел-журтқа өз тәсийрин тийгизип отырған. Мәселен 1905-жылы 9-январьда Петербургте демонстрантлардың патша әскерлери тәрөпинен оққа тутып қырғын келтиргенлиги хаққында хабар Россияның хәмме территориясына соның ишинде қарақалпақларға да жетип келди. Усының ақыбетинде қарақалпақ халқының 1905-1907, 1908,1909-жыллары хәр қыйлы қозғаландар, ис таслаулар, наразылықлар келип шықты. 1910-1911-жылларда қарақалпақтың арқа территориясында қазыу ислери толық болмай қалып суўсызлықтың себебинен Ёақ қапшықё деп аталған ашлық болды.¹ Бул ашлық 1914-1919 жыллар аралығында және қайталанған. Ал, 1916-жылы 25-июньдеги патшаның басқа халықлардың ер адамларын урыс болып атырған районларда қорғаныу қурылысларына, сондай-ақ мәмлекет ушын зәрүрли болған басқада қорғаныу жумысларына тартыу хаққындағы указы шықты. Бул жағдай халық ушын жүдә ауыр болды. Әсиресе жас келиншеклер айралық дәртине ушырайды. Қазы Мәулик бул тарийхый ўақыяларға байланыслы оларға тилеклеслик иретинде шығарған ЁМәдикарё қосығында былай жазады:

Кегейли бойына ақ гүл питипти,
Бизиң ярлар мәдикарға кетипти,
Яш ғана ярыны ҳайран етипти,
Кеше кеткен сәўдигимди сағындым.

Зәхмет шекип кетти дейди йоқары,
Кимиси кетипти Чаржоўдан ары,
Анша болды, ҳеш бир хабар болмады,
Кеше кеткен сәўдегимди сағындым.

Қосық халық қосығынан сирада айырмашылығы жоқ. Оның қатарларында жаңа өмир қызығын көрийге инкар болып жетилисип киятырған жаслардың айралық сезимлери жаңлап еситилип турады.

Бул қосықта Қазы Мәуликтің өзи жасаған дәўирдің көринисин сүүретлеп бергенлигин көремиз.

Қазы Мәулик дөретиўшилигиниң изертлениўи

Қазы Мәулик Бекмұхаммед улы дөретиўшилиги еле өз алдына арнаўлы изертлеў жумысы болмағаны менен хәр қыйлы дәўирлерде бир қатар монография хәм

¹ Даукараев Н. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук. М. 1950. стр. 38

¹ Қарақалпақстан АССР тарийхы. I том. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 197. 445 -б

мақаларда азы-кем сөз болды. Ол қаққында ең биринши рет сөз еткен рус илимпазы А.А. Соколов болды. Ол 1933-жылы илимий экспедицияға басшылық етип, экспедиция ўақтында жыйналған материалларды сол дәуирдеги қәлип-лескен көз-қарас бойынша төмендегише бөледі: ЁІ бөлим ЁФеода-лизм әдебиятыё оған Бердақ шайырдың ЁЕрназар бийё, Әжинияз-дың ЁАйрылсаё, Хожанияз шайырдың ЁКамал хожаё, ЁӘбдирәшитё, Разбек Қоразбек улының ЁТәрипё, ЁКөрдимё Сейдабылланың ЁӘзиз ийшанымё, Әбдиқәдирдин ЁҚызкеткенё қосықларыё¹ II бөлим саў-да буржуазиясының әдебиятына тек Қазы Мәўлик шығармалары² III бөлим ЁЯрым федоллық әдебиятларыёна Аяпберген, Аббаз, Қазақ-бай шайырлар шығармалары² киргизилген.

Профессор А.А. Соколовтың илимий экспедицияның материалларын булай бөлиўи тосыннан болған нәрсе емес еди. Себеби бурынғы Ёаўқамдағыё республикалардың хәммесинде ЁПролетар әдебиятыныңё талабы бойынша белгили бир схемаға салып бөлиў дәстүр еди. Илимпаздың бул пикири Қазы Мәўликтің шығар-маларын үйрениўге көп ўақытларға шекем кесент етти. Профессор А.А. Соколов Қазы Мәўликті шығысы, жәмийетте тутқан орны бой-ынша Ёсаўда буржуазиясының әдебиятыё на киргизсе де ЁҚарақалпақ тили. әдебияты, тарийхы бойынша материалларё деген мийнетинде шайырдың шығармаларына өз пикирин береді: ЁШайыр Қазы Мәўлик саўда буржуазиясының класслық мәплерин айқын жырлаўшы. Шымбай мектебинің ең белгили шайыры. басқа ески қарақалпақ классик шайырлары менен салыстырғанда оның шығармаларында араб тилинің тәсири күшли, муҳаббат қаққында, ҳаял-қызлар қаққында жазатуғын, гумансыз күшли хәм оғада жемисли мийнет ететуғын шайыр, көркемлиги жағынан жүдә жемисли аўдарылған ЁФәрип-ашық Шәсәнемё дәстанының авторыё³ екенлигин көрсетеди.

Қазы Мәўлик дөретиўшилиги жөнинде көп үзилистен кейин белгили илимпаз Н.Дәўқараев сол дәуир талабынан өз пикирин береді. Ол 1950-жылы докторлық диссертациясының авторе-фератында XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ классик шайырлардың шығармаларын тематикасы, идеялық маз-муны жағынан еки бағдарға бөлип қарайды. Мәселен биринши бағдарға Бердақ, Күнхожа, Әжинияз шайырлардың демократиялық идеяларын даўам еттириўши тийкарғы бағдарға Омар, Құлымбет, Сарыбай, Құлмурат, Сыдық шайырларды жатқарса, Қазы Мәўликті екинши бағдарға жатқарып: ЁЕкинши бағдар қалалық шараят жағ-дайында пайда болып, онда шайырлардан Хожанияз, Разбек, Сейда-булла, Әбдиқадыр, Мәўлик хәм тағы басқалар болды. Тематикалық жақтан олардың шығармалары қалалылардың ең баслысы саўда-герлердин, алып-сатарлардың хәм хәмелдарлардың турмысын

¹ ЁзРИАҚҚ бөлими.Қолжазбалар фонды. Р-49 N 1107139 Б 1-55.

² Сонда. Б 56-82.

². ЁзРИАҚҚ бөлими.Қолжазбалар фонды. Р-49 N 1107139 Б 83-257.

³ А.А. Соколов. Қарақлпақ тили, әдебияты, тарийхы бойынша материаллар. ЁзРИАҚҚ бөлими. Қол жазбалар фонды. Б 17.

жырлады.⁴ деп көрсетеди. Н.Дәўқараев Қазы Мәўликти екінші топардағы шайырлардың қатарына қойыуына баслы себеп кеңес хұкимети 1927-30-жыларда диний саўаты бар ески интелегенция ўәкиллерин қуўдалай баслаған дәўири еди. Қазы Мәўлик үлкен уламалар шаңарағынан шыққан, өзи ахун болған, бир-нешше жыл Шымбай қаласында қазы болған. 1929 жылдан 1950 жылға шекем қуўдалаўда жүрген адам ҳаққында буннан артық баҳа бериў мүмкин емес. Сол дәўирдеги ЁҚызыл империяё сиясаты усыны талап етти. Бирақ Н.Дәўқараев сол екінші топардағы шайырлардың ишинен докторлық диссертациясында тек Қазы Мәўлик дөретиўшилигин сөз етеди: ЁМәўлик лирикалық қосықтың устасы. Оның қосықлары ҳәр түрли теңеў, аўыстырыў, кейиплеў, метафоралар менен толы, оғада сулыў қурастырылған.

Мәўлик Әжинияз шайырдың қарақалпақ поэзиясына шығыс әдебиятынан киргизген жақсы дәстүрлерин даўам еттириўшилердин ең баслыларының биреўиё.⁵

Демек, Н.Дәўқараев бурынғы дүзиминиң сиясаты Қазы Мәўлик дөретиўшилигин үйрениўди қадаған етседе шайыр дөретпелерине азда болса унамлы баҳа бериўден тайынбайды.

Қазы Мәўлик 1949-жылдың ақырларында Н. Дәўқараевтың усынысы бойынша Түркменстаннан Нөкиске көшип келеди. Усы жылы ЁГүлистанё атлы әдебий альманахта ЁЖасарған илҳамё, ЁХаял қызларё атлы қосықлары биринши рет баспадан шықты.⁶ Әдебияттаныў илиминде Н.Дәўқараевтан кейин Қазы Мәўликти белгили халық шайыры И.Юсупов өзиниң ЁХалық шайыры Аббаз Дабыловё деген мақаласында Аббаз шайырдың жасаған заманына сол дәўирдин әдебий орталығына Ёпролетар әдебиятыныңё көз-қарасынан турып: ЁАл диний-феодаллық бағыттағы әдебият үстем қатламларға мәптарлық қылып, өз шығармаларында айқын феодаллық идеалды жырлады. Ярым феодаллық бағыттағы әдебияттың бул гездеги ири ўәкили Қазы Мәўлик болды.⁷ ё-деп көрсетеди. Бул И.Юсуповтың Қазы Мәўликтің дөретпелери менен жақсы таныс болмағанлықтан ямаса унамсыз баҳа бериўшиликтен емес, ал сол ўақыттағы дәўир талабы еди. Себеби ол ўақытта Орыс илимпазлары қарақалпақ әдебиятына баҳа берген болса сол схемадан шығып қарақалпақ илимпазларының басқаша пикир айтыўы қыйын еди. Солай болсада автор өз мақаласында Н.Дәўқараев сыяқлы Қазы Мәўлик ҳаққында өзиниң унамлы пикирлерин бериўден тайынбай: ЁҚазы Мәўликтің әсиресе сүйиўшилик мотивындағы бираз қосықларында халықлық элементи де жоқ емес еди. Ол халық поэзиясының шеберлигин, күн шығыстың түрли бағыттағы әдебия-тын жақсы билди ҳәм олардың

⁴ Давқараев Н. Очерки по истории Каракалпакской литературы. : -Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. -М. : АН СССР. 1950 39 С.

⁵ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II т. -Нөкис. : Қарақалпақстан. 1979. Б 194.

⁶ // Гүлистан. Әдебий алманах. 1949. Б 121-124 .

⁷ Юсупов И. Халық шайыры Аббаз Дабылов.// Әмиўдарья. 1958. N 9. Б 56.

поэтикалық формаларынан өз қосық-ларында қунт пенен пайдаландыё.⁸ деп көрсетеди.

Белгили фольклорист алым Қ.Айымбетов өзинің халық даналығы кітабында: ЁҚазы Мәўлик Бухара медресесинде оқып, билим алған, хат саўатлы адам. Ол Шымбай қаласында өмир сүрген. Оның барлық шығармалары дерлик қыссақанлар ушын репертуар болған. Ол сол, ўақытта ЁКитабийё яки ЁТүркийё деп аталатуғын ески өзбек тилинде қосық жазған. Буның шығармаларын қысса-ханлар жақсы сүйип оқығанё. -деп көрсетип, Қазы Мәўликтің 2-3 қосығынан мысаллар келтирип оның ЁФәрип-ашықё дәстанын қайта ислеп шыққанлығын көрсетеди¹.

Буннан кейин Қазы Мәўлик дөретпелери ҳаққында 90-жыл-ларға шекем ҳеш ким сөз етпеди. Тек 1987-жылы Қ.Байниязов ЁҚазы Мәўлик шайырдың тәрийп ҳәм мухаббат қосықларыё атлы мақа-ласында 1933-жылғы илимий экспедицияны ҳәм оны басқарған А.А.Соколовтың пикирлерин бираз сынға алады. Илимпаздың көрсетиўинше: ЁПрофессор А.А.Соколов Осман түриклериниң тилин изертлеген илимпаз болып, ол қарақалпақ әдебияты ҳәм тилин жеткиликли дәрежеде билмейтуғын еди. Сондай-ақ экспедицияның басқа қатнасыўшылары да қарақалпақ филологиясы бойынша арнаў-лы билимге ийе қәнигели адамлар емес едиё,-деп көрсетип: халық шайырлары туўралы басқа биреўлердин аўызша айтқан мағлыўматлар тийкарында пикир жазылдыё-деп жазады.²

Бул мақалада илимпаз Қазы Мәўликтің шығармаларын сөз еткен проф. А.А.Соколовтың пикирлерине бираз сын көз бенен қарап шайырдың шығармаларынан мысаллар келтирип оның аўдарып қайта ислеген ЁФәрип-ашықё дәстаны бар екенлигин айтып ҳәм аўдарма-ларынан 1-2 мысаллар келтиреді.

Қазы Мәўликтің дөретпелерин тек илимпазлар сөз қылып қоймастан халық арасында шайырдың шығармаларын сүйип оқыйту-ғын, жыйнайтуғын, қәстерлеп сақлайтуғын да адамлар шыға баслады. Шымбай қаласында жасаўшы Узақ Рахметуллаев 1990-жылы ЁӘмиў-дәрьяё журналында Қазы Мәўлик ҳаққында қысқаша сөз етип ЁГи-риптар емдиё, ЁЯдыма түштиё, ЁАқылым ҳайрандурё, ЁҚызлар қо-сығынё жәриялады.⁹

Филология илимлериниң докторы профессор А.Пахратдинов-тың 1992-жылы ЁАралё журналында жәриялаған ЁҚазы Мәўлик дөретиўшилиги ҳәм демократик әдебияттың машқалаларыё атлы или-мий мақаласы Қазы Мәўлик дөретиўшилигин өзиниң әҳмийетлилиги менен және де жоқары көтерди. Профессор А.Пахратдиновтың мақа-ласының басқа мийнетлерден айырмашылығы, автор Қазы Мәўлик

⁸ Сонда. Б 56.

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис. : Қарақалпақстан. 1988. Б 155-159.

² Байниязов Қ. Қазы Мәўлик шайырдың тәрийп ҳәм мухаббат қосықлары. // Әмиўдәрия. 1987. N 1. Б 101-106.

⁹ Рахметуллаев У. Мәўлик Бекмухаммед улы. // Әмиўдарья. 1990. N 4. Б 82-84.

творчествосына хәзирги заман көз-қарасы менен баға береді. Шай-ырдың шығармаларына, әдебиет тарихында тұтқан орнына тоқ-тайды.

Илимпаз қысқаша шайырдың өміріне байланысты мағлыұ-матларды, оның дәслепки шығармаларының өз заманласлары дөретпелеріне қатнасы, бояз жазыұ, тәрийп жанрын раўажланды-рыұы, қыссаханлық хәм аўдармашылық хызметлерін сөз етиұи жағы-нан да баҳалы екенлигин айтады.

Илимпаз бурынғы изертлеўлердеги Ёбай адамлардың сулыұ қызларын, жигитлерін мақтағанё деген пикирге қарсы шығып: ЁШа-йырдың жасаұ тәбиятындағы, дүньяны таныұ тәбиятындағы сулыұ-лық халық, ел сулыұлығы менен биригип кеткен. Ол адамның руұ-хый дүньясының сулыұлығынан артық хеш қандай сулыұлық көр-мейди. Ол адамның руұхый дүньясын биринши орынға қойып жаза-дыё.¹⁰ -деп көрсетеди

Профессор А.Пахратдинов Қазы Мәўлик лирикасы тийкары-нан ўатан хаққында, мухаббат, философиялық лирикалардан ибарат екенлигин көрсетеди.

Қазы Мәўлик дөретіўшилиги 1994-жылы баспадан шыққан ЁХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарихыё пәнінен университет хәм пединституттың студентлери ушын арналған бағдарламаға киргизиледи.

Филология илимлериниң докторы А.Пахратдиновтың ЁХІХ әсирдин ақыры ХХ әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарихыё атлы университет хәм пединститут ушын арналған сабақлыққа Қазы Мәўлик Бекмухаммед улының дөретіўшилиги биринши мәртебе киргизиледи. Сабақлықтағы Қазы Мәўлик дөретпелеріне арналған бөлиминде илимпаз шайырдың өмири, творчествосының дәслепки дәўири, шығармаларының мазмұны, формасы, қарақалпақ әдебия-тына қосқан үлесине тоқтап өтеди. Илимпаз мийетинде: ЁХХ әсир-дин басындағы әдебиятты Қазы Мәўлик одалық (тәрийплик), ғәззел-лик, мухаммес, тағы басқа қосық түрлери менен байытқан шайырё деп баҳалайды.¹ ЁҚазы Мәўликтің Сәпиўра қыз бенен айтысына ЁСәпиўра шайыр Жайылбек қызыё деп аталған бөлиминде тоқтап таллаў жүргизеди.²

Қазы Мәўлик Бекмухаммед улы творчествосына арналған газета-журналларда хәм хәр-қыйлы мийнетлерінде сөз етилген жоқарыда көрсетилип өтилген материаллардан басқа да мақалалар газета-журналлар бетлерінде жәрияланды.

¹⁰ Пахратдинов А. Қазы Мәўлик творчествосы хәм демократик әдебияттың машқалалары. // Арал. 1992. N 1. Б 71-82.

¹ Пахратдинов А ХІХ әсирдин ақыры ХХ әсир басындағы қаарқалпақ әдебияты тарихы. Сабақлық. Н. : Билим. 1996. Б 159.

² Сонда. Б 216-229.

ҚАЗЫ МӘҰЛИК ДӨРЕТИҰШИЛИГИНДЕ МУХАББАТ ЛИРИКАСЫ

Лирика - сыртқы орталықтың тәсиринен пайда болған хәр қыйлы сезимлерди, ой-пикирлерди эмоциональ жүректи толып тастыратуғын, қытықлайтуғын қызғынлы сөзлер менен береді.

Қазы Мәулик лирик шайыр болқанлықтан оның шығармаларының үлкен бир бөлегин мухаббат лирикасы құрайды.

Қарақалпақ әдебиятында XIX әсирде мухаббат темасында Әжинияз Қосыбай улы көплеген шығармалар дөреткен болса XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында бул дәстүрди Қазы Мәулик Бекмухаммед улының шығармаларында дауам еттирилгенин көремиз.

Хақыйқатында да шайырдың шығармаларын оқып отырсаң онда қосықларының басым көпшилиги ҳаял-қызларға арналған анығырағы мухаббат темасына арналғанлығын көремиз. Булай деуимиздің себеби классик шайырларымыздың хәм халық шайырларының дөретпелери менен танысқанымызда Әжинияз Қосыбай улы хәм Қазы Мәулик шайырлардан басқа шайырларда ҳаял-қызлар мәселесине жазылған шығармаларында мухаббат темасы көбинесе социаллық теңсизлик пенен байланыстырып сүўретлеу басым келеди. Мәселен:

Бийгүна гелле кесилди,
Ақ денели арыўдың,
Бурымлары есилди.
Рәҳимин салмастан,
Кеткен екен зулымлар,
Жетим қызды шырлатып.
(Жийен жыраў. ЁПосқан елө)

Жетим қатын, жетим уллар,
Тентиреп ботадай бозлар,
Шабакқа сатылды қызлар,
Хәсирет қайғы болды заман.
(Күнхожа. ЁЗаманө)
Қыз жаўанлар сүйгенине кетпеди,
Шағлап күлип теңи менен жүрмеди,
Шәрият деп оларға жол бермеди,
Қараңғы қаплаған қайғы заманда
(Бердақ. ЁЗамандаө)

Қазы Мәуликтің шығармаларын алып қарағанымызда ҳаял-қызлардың бундай өз заманында хорланыу мәселеси улыўма сөз етилмейди. Сонлықтан шайырдың мухаббат темасындағы шығармаларына бурынғы Ёсоветликө дәуириниң көз-қарасынан баҳа берилген болыуы итимал. Мәселен 1933-жылғы илимий экспедиция дәуиринде жыйналған материаллардың ишинде Қазы Мәуликтің қосықлары бойынша Қ.Айымбетовтың шайырға берген баҳасында: ЁКөбине қызларды мақтап баязлар жазған. Қыз мақтау, ашықлықты көп жазыу, саўда байларының айрым қәсийетлери

болады¹- деп жазады. Н.Даўқараев өз мийнетінде ЁҚазы Мәўлик қаладағы саудагерлердің байлардың қызларын, балаларының ашықлықтарын жырлаған² деп көрсетсе, 1958-жылы белгилі шайыр хәм илимпаз И.Юсупов ЁХалық шайыры Аббаз Дабылов³ деген мақаласында Қазы Мәўликті:ё...Қаладағы бай саудагерлердің кейпин, тилегин суўретледі, дүньяның басқа ғалмағалына Ёкөзин жумып қулағын тығыпё, сархаўыз бойында тек сулыў ҳаял менен саўбет қурып отырған саудагер мешанның образын суўретледі¹ -деп көрсетеді. Бул мийнетлерде келтирилген пикирлер жоқарыда көрсеткенимиздей сол ўақыттағы Ёзаман талабы хәм заман ҳақыйқатлығы³ еди. Ҳақыйқатында Қазы Мәўликтің шығармалары адамлар турмысындағы тәбийғый нәрсе, сүйиўшилиқ яғный адамлар ушын керек мухаббат темасына толы еди. Себеби шайыр өз заманындағы халық басындағы қыйын турмысты өз көзи менен көрседе ол адамлардың аўыр турмысын халық басындағы хәммеге тән қубылыс екенлигин жақсы түсинеди. Сонлықтан ол қандай қыйын жағдайда да халықтың тиришилиқ етиўиниң даўам ететуғынлығын, тиришилиқ бар жерде қыйыншылықта, азапта соның менен бирге ҳаял-қызларды ҳұрметлеў, оларды сүйиў, оларсыз жасаў мүмкинде емес екенлигин өз шығармалрына баслы тема етип қойды.

Қазы Мәўликтің мухаббат темасында жазылған шығармаларының қатарына: ЁНе сөздурё, ЁГириптар ендиё, ЁМегзеттимё, ЁЯдыма түштиё, ЁАқлым ҳайрандурё, ЁҚушайдыё, ЁНедур гунайымё, ЁҚызлар қосығыё, ЁПерийзатё х.т.б. қосықлары киреди. Қазы Мәўликтің ҳаял-қызларды суўретлеў усылы Әжинияз шайыр сыяқлы шығыс классиклер дәстүрлерине байланысly. Шайыр ЁАқлым ҳайрандурё қосығында:

Әй яранлар бир пәрийниң йузиниң,
Ҳүсни рағнасына ақлым ҳайрандур,
Бадам қабағына наркәс көзиниң
Шәшми шаҳласына ақлым ҳайрандур

Гул йүзи мегзелмиш алма-анара,
Ҳәм сүрме шекилмиш шамси қамара,
Бир баяз айтайын десем шул яра,
Хатым имласына ақлым ҳайрандур.

- деп жазады.

Қазы Мәўликтің бул шығармаларын оқыў, арқалы, әдебият тарийхында өткен әсирлердеги қарақалпақлардың, улыўма халықтың өз ҳаял-қызларын хорлықта усады деген пикирлердің натуўры пикирлер екенлиги, советлик дизимниң ролин арттырып

¹ Р-49. N 1107139. 82-б.

² Н.Даўқараев Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Н. ҚҚ-стан. баспасы.1979.194-б

³ Юсупов И. Халық шайыры Аббаз Дабылов Әмиўдарья. N 9. 56-б.

көрсетіу мақсетінде айтылып, жазылып жүрген тийкарсыз гәплер екенин көрсетеди.¹ Сонлықтан Қазы Мәуликтің шығармаларына әсиресе ашықлық бағыттағы жазған қосықтарына дурыс түсинип әдил баға бериуимиз тийис. Себеби ўақтыхошлық, сүйиклисін сүйиу бул адамлар ушын ҳеш ўақытта да жат нәрсе емес. Бул ҳаққында әдебиятшы Қ.Жәрімбетов өз мақаласында: Ёўақтыхошлық, дүньяның қызығынан ләзетлениу темасындағы лирикалық шығармалар дүнья халықлары әдебиятында күтә ерте пайда болған ҳәм халық арасында кең тарқағанё² -деп жазады. Қазы Мәуликте усы традицияны өз шығармалары арқалы даўам еттирген болыуы керек. Мысалы:

Ерте турып сыя-зулпларын өрген,
Айна алып ҳусни жамалын көрген,
Айшы-ишрат билан даўранлар сүрген,
Заўқы сапасына ақлым ҳайрандур.

Яр болмаса заўқы сапа керәкмәс,
Бәлки фаны дунья маған керәкмәс,
Сизден өзге ҳеш бир дилбар керәкмәс
Арзым өтәсине ақлым ҳайрандур.

Қазы Мәулик қосықтарында өз заманындағы ҳаял-қызлардың ийбели, әдеп-икрамлы, назлы екенлиги сулыў қатарлар менен шебер сүүретлеп береді. Мәселен, ЁГириптар әмдиё қосығында:

Сорасам он сегизде дийдилер яшын,
Ҳәм қыялап қарап қақарсаң қашын,
Күлимсип тербеттиң сен маңа башың,
Сабрым алып қалдың бийқарар әмди
ямаса ЁМегзеттимёқосығында:

Ялғаншыда ҳеш тайы жоқ гөззалсаң,
Йўз мың әлўан жилўа менен сөзларсаң,
Дилўарлық бабында мисли билбилсең,
Йўзлериңни мен перийге мегзеттим.

Шайыр өзиниң бул ЁМегзеттимё қосығында ярдың қәў-метин метофоралар арқалы тәрийплеп сулыў қыздың портретин береді. Мысалы:

Тәрийпин атайын гүл йўзли дилбар,
Лалы ләбиң бадахшана мегзеттим,
Зулпыңа тоқылмыш баҳасыз гаўҳар,

¹ Пахратдинов А. XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы ққ әдебият тарийхы. Сабақлық. Н.Билим баспасы. 1996. 169-б.

² Жәрімбетов Қ. Қарақалпақ бәйтлери. Әмиўдарья 2000 N 3. 71-бет.

Гоя меҳриң зарапшана мегзеттим.

Шәмси қамар дерлер сениң йүзинни,
Қанту-әсел дерлер айтқан сөзинни,
Жәхәнниң сәрүәри дерлер өзинни,
Бойың сәүри хурамана мегзеттим.

ямаса ЁЯдыма түштиё қосығында ярдың тәрийпин былай сүўретлейди:

Қылыштайын қыйылмуштур қашларың,
Ҳинжидеийн тизилмуштур тишлерин,
Ҳәр тәрәпте он төрт өрим шашларың,
Қәлемдек қашларың ядыма түшти.

Қазы Мәўлик өзиниң бул ЁЯдыма түштиё қосығында сүйикли ярдың тәрийпин хәртәрәплеме, терең мәнили етип баянлайды. Соңынан өзиниң сүйиклисинен айырылып айралық дәртинен көзлеринен қанлы жас ағыўын, бул өмиринде яғный ашықлықта қуўаныш пенен бирге қапашылықтында болыўын мойынлап хәмме ис қудадан деп есаплап, тағдирге тән берип, ашықларға сабыр тақат тилеп қалады. Мысалы:

Ышқында мен бир қызыл гүл лаламан,
Әрман билән айра түшиб бараман,
Мен билменем я күйемен, жанаман,
Қара көз сәрбиназ ядыма түшти.

Нәйлермен айралық пәлектин иши,
Не саўдаға түшер өлмеген киши,
Ашықлар йығлашыб ақар көз яшы,
Айралықтың дәрти ядыма түшти,

Шайыр өз қосықларында сүйикли ярды басқа қызлардың ишинде бир өзін, өзгеше бир тилсимли дүнья ретинде тәрийплеп ол ярға ҳеш бир қыз тең келе алмаслығын хәттеки дүньяда оған бара-бар қызды табыўдың өзи мүшкил ис екенлигин жазады. ЁАқлым ҳайрандурё қосығында лирик қаҳарман өз сүйиклисинен басқа гөззалды өзиникине тең келмейди деп тәрийплейди. Мәселен:

Перийзатлар ишра екке бир өзи,
Жанымға рәхәтдур ҳәр айтқан сөзи,
Кирпиги қанжардур жан алур көзи,
Қашы қарасына ақлым ҳайрандур.

Излесең табылмас жүмле жақанды,
Шул перизат яңлы қашы қаманны,
Бир көргенде билур яқшы яманны,
Әдеп-икрамына ақлым ҳайрандур.

ямаса, ЁПерийзатё қосығында

Мәжилисте отырсаң нешше қыз билан,
Хеш - бири бара - бар келмес сиз билан,
Яки елли билан, яки йуз билан,
Ортасында ташып толдың Перийзат.

деп жазды.

Қазы Мәуликтің ЁҚушайдыё қосығында лирик қахарман өзинің сүйикли ярының қарақалпақтағы урұлардағы сулыұлардың атларын келтирип олардан да сулыұ екенинлигин және де, яўмут, шаўдыр, Үргеничтеги сулыұлардан да хәттеки Хийўалы Шахсәнемнен де зияда екенлигин баянлайды.

Қоңратта Бийбүгил қолы қынады,
Маңғытта Арзыгүл ләбинде палы,
Аяқта Зийбагүл башы жығалы,
Алардан зияда болған қушайды.

Яумутта Зияда Шаудырда Уғыл,
Үргенчте Енежан йўзлери гүл-гүл,
Хийўада Шахсәнем шашлары сүмбил,
Алардан зияда болған қушайды.

Шайырдың бул қосығы XIX әсирдеги белгили қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының ЁСадағаё қосығына үнлес келеди. Себеби Шығыс классиклеринің творчествосында басқа уллы шайырлардың қосықларына еликлеп жазыў көплек ушырасып турады. Мәселен Әжинияз шайырдың өзиде ўақтында Мақтымқулыға уқсатып шығармалар дөретип отырған. Сонлықтан Қазы Мәуликте өз шығармаларында Мақтумқулы, Әжиниязға уқсатып қосықлар дөретиўи оның Мақтумқулы, Әжиниязды көп оқығанлығы, оннан үйренгенлигинен дерек береді. Мәселен:

Қолдаўлы да - Алма, балғалы - Анар,
Мүйтенде - Айсулыў, Маңғытта Гүлзар,

Хуллас қалам бул дүньяда хәр не бар,
Ол етти ашықтың бәри садаға.

(Әжинияз. Садаға)

Ал Қазы Мәуликте былай бериледи:

Сақыўда Назлыхан, Шомақта Айжан,
Ўйғырда беллидур аты Бийбижан,
Хожели шәхәринде назлы Шүкиржан,
Алардың зияда болған қушайды.

Шайырдың ЁПерийзатё шығармасында лирик қахарман сүйикли ярының жолында ашықтықтан күйіп-жанады. Себеби ол шын берілген, мухаббатқа садық сулыұ, жүзлери айдай жарқыраған, ислеген қылықтары өзине жарасқан өзгеше бир гөззал сыпатында сүүретленеди. Мысалы:

Қайсы күни көрдим айдек йузлерин,
Шул күни тотия қылдым излерин,
Қылық етип қашың билан көзлерин,
Ханжар билан бағрым тилдің перийзат.

Бир Ёахё урсам хәмме жәхән өртенер,
Тақыйқ дилиң жақты жәхән өртенер,
Бәлки яхшы билан яман өртенер,
Бийгуна қаныма қалдың перийзат.

Қазы Мәүлик өзиниң шығармаларындағы сулыұ қызларды Шығыс халықлары ашықтық дәстанларының қахарманлары менен тең қойып сүүретлейди. Мысалы:

Безелмиш шул дилбар қырмызы гүле,
Зулпы наққашына шашы сүмбиле,
Мегзелмиш хаўазы шайда бүлбиле,
Қәдди бойы Зулейхаға мегзеттим.
(ёМегзеттимё)

Ақылны ләм етти шашми қумарый,
Мен аңа бәндемен Ләйлиұ ниҳалый,
Мени ол яр өзгелердің қатарый,
Көрсә хәм көрмесдур недур гүнайым
(ёНедур гүнайымё)

жәнеде ашық болған жигитлерди ашықтық дәстанларындағы қахарманлары Фархад, Мәжнүнлерге теңгерип былай сүүретлейди. Мысалы:

Фархадты биле алмас туўларны қазмай,
Мәжнүн болмас саҳарларны гезе алмай,
Шул пәрийға йуқса баяз яза алмай
Елиң ғаўғасыға ақлым ҳайрандур.

Қазы Мәүлик қосықларында ҳаял-қызлардың қәўметин, жүрис-турысын, күлгенин, ҳәрекетин, назлы жилўаларын ҳәр түрли қусларға уқсатады. Бул қосықларда қызларды қусқа уқсатыў дәстүри XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиклери шығармаларында да көплек ушырасады. Бул ҳаққында Әжинияз творчествосын изерт-

леген илимпаз профессор К.Мамбетов өз мийне-тинде: ЁСебеби қус тәбиятта нәзик хәм жүдә гөззал мақлуқ... соның ушын Әжиниязда қызлардың образын дөретиў ушын өз дәўириниң теңеўлеринен актив пайдаланған. Мысалы: Сона, өрдек, ғаз, тырна, қуў әйтеўир қара-қалпақта сулыў қус болса барлығын қызға теңейдиё¹¹ деп жазады.

Қазы Мәўликте бул усылды өз шығармаларында шебер пайдаланды. Мәселен: қызлардың жүрисин тырнаға, таўысқа, күлкисин тоты қусқа, бұлбилге, қыя бағып қараўын қаршыға қусқа мегзетеди. Мысалы:

Тырнадек йуришли тоты турышлы,
Қаршыға қуш яңлы бойны бурышлы,
Бұлбилдек хош ҳаўаз билан күлиши,
Лағлы-лабиң зарафшана мегзеттим
(ёМегзеттимё)

Тебренип йургенде таўыс йуриши,
Тоты қуштек шақалақлап күлши,
Қаршыға қуш яңлы мойнын бурышы,
Ушып қонғанына ҳеш сөзим йуқдур.
(ёХеш сөзим йоқдурё)

Шайыр өз шығармаларында ҳаял-қызларды жоқарыдағыдай шебер сүўретлеп береді. Ҳақыйқатында да оның тәрийплеген қызлары сулыў, ақыллы, әдеп-икрамлы, қулласы адам баласындағы ең жақсы қәсийетлердин ҳәммесин олар өзлериниң бойына жәмлеген гөззалар деп танийды. Сонлықтан бундай гөззаларды шайыр ҳәр-бир жигитке минәсип деп есаплайды. Мәселен:

Шул яңлы перийзат йигитә керәк,
Яғлы пәтир билан қатлама шөрәк
Саеки мөжәне нуқылы ерик,
Палыў-шәрбетине ақлым ҳайрандур,
(ёАқлым ҳайрандурё)

Хәттеки ЁГириптар әмдиё қосығында ондай гөззаларды бегзада, патшаларға да мүнәсип деп жазады. Мәселен:

Көк шайы кемзалың түшмиш өзиңе,
Хәр ким бенде болур айтқан сөзиңе,
Бәлким сениң хәр-бир басқан изиңе,
Беглер, бегзадлар қарийдар әмди.

¹¹ Мамбетов К. Әжинияз. -Нөкис. : Билим. 1994. Б 45.

Нешик сабыр етермен йоқдур илажы,,
Перийзат әҳлийден алыпсаң бажы,
Шахлар сени әйлер басына тажы,
Шахлар ишра болдың шахсуар әмди.

ОМАР СҮЙИРБЕК УЛЫ

1. Омар Сүйирбек улының өмири хэм дөретиўшилиқ жолы
2. Омар Сүйирбек улы - қарақалпақ әдебияты тарийхындағы еркин пикирли шайырлардың бири
3. Шайыр шығармаларының тематикалық-идеялық бағдарлары
4. Шайыр дөретиўшилигиниң қарақалпақ әдебиятындағы орны

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ демократик әдебиятының ўәкиллериниң бири - Омар Сүйирбек улы. Ол өзиниң көп санлы лирикалық шығармаларында Октябрь аўдарыспағына шекемги қарақалпақ халқының тарийхый-жәмийетлик өмиринде жүз берген ўақыяларды жазып қалдырған шайыр.

Омар шайырдың өмир баяны ҳаққында өз ўақтында жазып қалдырылған мағлыўматлар жоқ. Қарақалпақ шайырларының поэзиялық мийрасларын жыйнаў, системаластырыў, хэм басып шығарыў дәўиринде Омар шайырдың да шығармалары жыйналғанлығы хэм басып шығарылғанлығы белгили. Оның өмирине тийисли мағлыўматлар биринши рет Омар шайырдың өзиниң шығармаларынан алынды. 1930-жыллардан баслап жүргизилген экспедиция мағлыўматларында оның ағайинлеринен, шайырды көрген ямаса ол туўралы еситкен адамлардың айтқан гәплеринен бир қатар дерек хэм мағлыўматлар жыйналды.

Омар шайыр 1878-жылы Арал теңизиниң жағасында Айырша атаў деген жерде туўылған. Ол тек қырық төрт жас-ақ жасаған, 1922-жылы дўньядан өткен. Ол өмириниң ақырына шекем теңиз жағасындағы Айырша, Тербенбес, Жаңа суў, Узын қайыр, Қазақ дәрья, Көк өзек усаған жерлерде тиришилиқ еткен. Бул орынлар бурын қарақалпақ халқының ең көп қоныс басқан жерлери болған. Сондай-ақ қарақалпақ шайырларының да көпшилиги туўылып өскен хэм жайлаған жерлери болып табылады.

Омар шайырдың әкеси Сүйирбек деген адам әдебият тарийхында Сүгиримбет деген ат пенен де аталып жүргени белгили. Шайыр жас ўақытларында мектепте оқып саўат ашқан. Шайырдың өмири хэм дөретиўшилиги ҳаққында толық мағлыўмат жоқ. Илимпазлар С.Ахметов хэм Б.Исмайловлардың мийнетлеринде ЁОмар хат саўаты бар, өз заманына ылайық тәўир ғана билимли адам болған. Бирақ бала-шаға асыраўдың ғамында жүрип өз қосықларын хатқа түсириўге де пурсаты болмаған, деген мағлыўматларды ушыратамыз.

ЁНе пайдаё қосығында шайыр өзиниң бул жағдайын айтқанының гуўасы боламыз:

...Дәўет, қәлем алып жазбадым сөзди.

Қәтеси кетти деп сөкпеңлер бизди.

Сондай-ақ, басқа да мағлыўматларға итибар берсек, Омар шайырдың 1960-жылғы Ёзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н.Даўқараев атындағы тарийх, тил хэм әдебият иниституты тәрәпинен баспаға таярланған таңлаўлы шығармаларының алғы сөзинде ЁСаўаты азлығы, сиясий көз-қарасының төменлиги, рус пролетарияты менен қатнас жасаўға мүмкиншилиқ бермеген делингенё пикирлерге көзимиз түседи.

Базы бир илимпазлар шайырдың билимлилиги ҳаққында бундай ҳәр түрли пикирлер жүритиўдин кереги жоқ деген көз-қарасларын билдиреди. Омар шайырдың дәретиўшилик мийнетинин, идеялық бағытының халықлық сыпат ийелеўинде оған тәсир жасаўшы прогрессив, жағдайлар болғанлығы сөзсиз. Сонлықтан да оның шығармалары арасында халық турмысын кең жырлаған ЁНе пайдаё, ЁКерек емесё, ЁҚайтаманё, ЁБийбижанё, ЁБийбайшаё, ЁГүлайымё, ЁСәлиймаё, сондай-ақ, ел басқарыўшы топарлардың әдалатсызлығын әшкаралайтуғын ЁБармекенё, ЁГүлайымё усаған қосықлары дуньяға келген.

Омар ҳаққындағы изертлеўлердин көпшилигинде дерлик оның дәретиўшилик өмирин социаллық орталыққа, жасаған дәуирине байланыстырып изертлеў онша кеўилдегидей жолға қойылмағаны сезиледи.

Омар шайырдың қосықлары XIX әсир қарақалпақ классик поэзиясының заңлы даўамы болады. Омар шайырдың дәретпелери XX әсирдин 30 жылларынан баслап жыйналғанлығы мәлим. 40-жыллардан баслап баспасөзде жәрияланды ҳәм жәмийетшиликке таныла баслады. Биринши шығармалар жыйнағы 1948-жылы жарыққа шықты.

Омар шайырдың дәретпелери тийкарынан халық турмысын жырлаўдан ибарат. ЁНе пайдаё, ЁЕлимё, ЁАйыршаё, ЁБийбижанё, ЁҚайтаманё, ЁАйтпасам болмасё ҳәм басқа да шығармаларына усындай қәсийет тән. Шайырдың ЁНе пайдаё қосығы сол замандағы жәмийетлик өмирди сәўлелендирген лирикалық шығарма. Лирикалық пресонаж келешекке үлкен үмит пенен қарайды:

Қалайда жаснармыз деген бар үмит.

Омар сөйле қайғы етпе қамықпа,

Қыя шөлде арман менен жабықпа!

Әрман менен өлдим, талдым дегенде,

Үмит болар дәўлет-бахыт келгенде,

Буның парқын қарқалпақ билгенде,

Қайғы ҳәсирет еткенимнен не пайды?!

Омар шайырдың өз халқына болған сүйиспеншилиги шығармаларындағы патриотизм, гуманизм идеялары менен ажыралмас байланыста.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятында Омар шайыр лирикалық шығармалары менен халықтың жәмийетлик-экономикалық, социаллық жағдайларын анық көрсетиўши көркем сөз ийеси болды. Шайыр шығармаларының мазмуны жәмийетлик өмирдин реал көринислерин өз ишине қамтыған. Соның ушын да оның шығармаларының көпшилигинде халық турмысына арналған патриотизм идеялары жаңлап еситиледи.

СӘПИҰРА ЖАЙЫЛБЕК ҚЫЗЫ

1. Сәпиұра Жайылбек қызының өмири хәм дөретиўшилиги
2. Шайырдың дөретиўшилигиниң идеялық-тематикалық бағдарлары
3. Сәпиұра шайырдың айтыслары

Талантлы қарақалпақ қызларының ишинен шыққан Сәпиұра өзиниң дөретиўшилик қәдемлерин ертеден баслады. Ол өзиниң аз өмириниң ишинде бирнешше ғана қосық жазғанлығы мәлим. Оның шығармалары ЁНегеё, ЁҚуўыршақё, ЁКөйлекё, ЁОқыўё қусаған қысқа қосықлардан ибарат. Сәпиұраның бул қосықларын хәм Сәпиұра туўралы қысқаша мағлыўматты жазыўшы Асан Бегимов 1933-жылы жазыўшы Сейфулғабийт Мажитовтан жазып алып, 1934-жылы қарақалпақ мектеплериниң 3-класы ушын әдебиат хрестоматиясында дағазалады. Буннан басқа Сәпиұраның өмир баяны туўралы қарақалпақ әдебияты тарийхында толық мағлыўмат жоқ.

Сәпиұраның шайыршылығы ҳаққында елде, әсиресе, қыссаханларда толып атырған аңыз әңгимелер бар. Бирақ оның дөретиўшилик хызмети туўралы мағлыўматлар жоқ. Сәпиұра шайырдың өмирбаяны туўралы анық фактлер де мәлим емес. Өйткени оның өмир сүрген дәўири жаўгершилик, алағатшылық, тырыспай, ашлық жылларына туўра келген. Сәпиұарның өзи сол тырыспай жылы тырыспай кеселинен қайтыс болған.

Сәпиұарның әкеси Жайылбек деген адам қарақалпақлардың Қоңырат деген қаласында жасаған, Шүллик тийреси, қәндекли урыўынан. Сәпиұарның туўылған маканы Арал теңизи менен Қоңырат қаласының аралығында болған. Сәпиұраның базы бир қосықлары қарақалпақ ҳаял-қызларының сол дәўир ушын характерли белгилерин сүүретлейди.

Көк көйлегим тозған соң,
Киймей жүрмен тозған соң,
Түрли жамаў еңген соң,
Уяламан намыс етип,
Тулымшағым өрилмейди,
Өрмеге қолай келмейди.

Жақсы жаман ким билмейди,
Кеўил өсип иркилмейди,
Апам шарық ийирип отыр,
Келепли жип толып атыр.
Бүгин бөз жуўырып атыр,
Көйликлик бөз тоқымаға

Жарлы қызлар ушын бөзден тоқып көйлек жаңалаў үлкен қуўаныш болған. Халықтың күн көрисиниң төмен гезинде шарық ийириў, бөз тоқыў үлкен кәсиплердиң бири болған. Қарақалпақ ҳаял-қызлары ерте заманларда көк көйлек кийген. Бул көк көйлек халық аўыз әдебиятында көп ушырасып отырады. Сәпиұра қарақалпақ қызларының кийген кийими, қойған тулымы, олардың жүрис-турысы туўралы этнографиялық мағлыўматлар береді.

Ески дәстүр бойынша қарақалпақ қызларының мектепте оқып билим алыуы қыйын болған. Сәпиұраның қосықтарында бұл мәселе тууралы қызықты көркем деректерди ушыратамыз. Сәпиұра қызлардың қатарында мектепке оқыуға барса да оның оқыуын дауам қылдырмайды. Сәпиұар ЁОқыўё деген қосығында ески мектептеги оқыўдың тәртиби тууралы айтып оқыўдың буған толық несип етпегенин айтады.

Әлипте жоқ, бе де бир ноқат болар,

Те де еки, се де үш ноқат болар,
Оны да оқыдық бастан аяққа,
Оқы деп моллалар тутты таяққа,
Бисин бә, биәтир бо баби бо,
Тийсин гә тиатр то тәти то.
Буны хәм бир қатар шықтық аяқлап,
Түстик аптиекке қайта жалақлап,
Шығарды қыз оқып қазы болмас деп,
Нашарға оқыў ылайық емес деп,
Ойлап едим және оқыўға талас,
Илаж барма еди оқыўға болмас.

Сәпиұраның бұл қосығы ески мектепте, ески араб әлипбеси менен хат таныўдың қыйынлығын көрсетеди хәм қарақалпақ қызлары ушын ол заманда оқыўға мүмкиншилик болмаў жағдайларын сөз етеди. Бұл қосықтың поэтикасы да, өткен өмирдің критикасын бериў жағынан да бағалы. Сәпиұраның айтыуы бойынша ол мешитте он жыл оқып саўат ашқан. Суўпы Аллаярды оқыған, Наўайыны оқыған, Шар китапты оқыған. Ески мектептерде буларды оқығанды халқымыз жетик моллалар деп есаплаған. Өзи буны Ёсаўат аштым, үйрендим хат жыздым, кимлер буны айтты маған азық депё - деп мақтаныш етеди.

Сәпиұраның қосықтары турмыстың хәр түрли көринислерин бериўи жағынан қызық. Оның ЁҚуўыршақё деген қосығында қуўыршақ сөз болады. Оның қуўыршақты қолына алғаны, оны әшекөйлеп кийиндиргени, моншақ таққаны, оны жубайына көрсеткиси келгени айтылған.

Бир жағынан қарасақ қосықта қуўыршақ ойыншық ҳаққында гәп болғандай көринеди. Екинши жағынан қосық ҳаққында тереңирек ойланып қарасақ, ол өз сүйген жигитине күйеўине көрсетиў ушын, узатылардың алдындағы қыздың көринисин береді

Халықта жас қызға узатылардың алдында бир ҳасыл тақыншақларды тағып қуўыршақтай етеди. Оннан кейин барып күйеўиниң арбасына мингизеди ямаса атқа мингизеди. Қыз узатылады. Халықта узатылған жас қызды қуўыршақ деп атаған. Қосықта қуўыршақ тууралы былай дейди:

Қуўыршағыма шытақ тақтым,
Ойнайын деп үйден шықтым,
Ойнағандай жолдас таптым,
Аймереке жубай болды.

Қуўыршақ шашын майладым,

Бирўин күтә сайладым,
Сайлап болып ой ойладым,
Жубайыма көрсетпеге

Мине усы қатарлар ойыншық қуўыршақ туўралы еместей көринеди. Сәпиўра жасаған дәўирдің көзи менен қарағанда бул узатылып атырған қыз ҳаққында болып атырғандай сезиледи.

Сәпиўраның қосықларын оқыў бириншиден оларды таллай отырып талқылап оларға турмыстың ҳәр бир қубылысларына терең ойланыўларды, инсан тәғдиринің неге жақсы, неге жаман екенлиги ҳаққында тәшўишлениўлерди, олардың себеплерин шешиўге умтылысларды гәп етиў туйғыларын көремиз. Бул жағынан қарағанда Сәпиўраның миллий мәденият майданында әдеўир писип жетилискен адам екенлигин көриўге болады.

Мәселен, ол ЁНегеё деп аталған қосығында былай дейди:

Шарық ийирсем дус келеди,
ЁСәхәр табы пәйик неге,
Тусаңама теңеспей тур,
Ораў жағы бийик неге
Зийин етип тап өз мининди,
Биреў айтпай тап жөнинди.
Сақлап өткіз жас күнинди,
Қайғы ҳәсирет күйик неге?-
дейди.

Шайыр бул қосығы арқалы дуньяның өзи де бирдей емес екенлигин. Гейбиреўлердің кең пейил, биреўлер турпайы, гейбиреў әбжил, неге ҳәмме теңдей емес? - деп күйип жанады.

Хәр жаздың бир қазаны бар,
Хәр күннің бир азаны бар,
Адамлықтың не саны бар
Бунша азап, бүлик неге?
Сәпиўра дер сөзлер жазып,
Кетпедиң бе жолдан азып.
Сөзди сонша тийден қазып,
Айтып турсаң жүйрик неге?-
деп жырлайды.

Шайыр дуньяны өзи талқылайды. Бәрин көз алдына келтиреді. Хәр бир нәрсениң жақсы болыў, жаман болыў себеплерин излейди. Адамлар менен ойласады. Шайырдың ойынша ҳәмме нәрсе өзиниң сәни-жарасығы менен болыўы керек. Заманда сонша былағай, сонша бүлиниў, бундай заманда жасағаның мене, адамман деп мақтанғаның менен адамның қандай сәни бар? - деп көрсетеди. Ол адамның жәмийетте жасаў жолын ҳәмме нәрседен жоқары қояды.

Сәпиўраның қосықларында өзине тән өзгешеликти көремиз. Егер Сәпиўраның қосықларының ҳәр бир қатарына мәни берип оқыр екенбиз шайыр жәмийетшиликти өз дөгерегине жыйнап, олар менен ойласып атырғандай, сондай-ақ жәмийетшилик-

теги қандай да бир ұақыяларды адамлар менен шешиў ушын жыйналыўға шақырып отырғандай ҳалатларды аңлаймыз.

Ишинде дэрт, сырты пүтин,
От жақсанда шықпас түтин,
Биреў көре алмас жүрсе күн,
Ол бирине күйин неге?
деп жазады шайыр.

XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхында ЁСәпиўраның Сейфулғабит пенен айтысыё деген айтыс бар. Усы мәселе жөнинде әдебият тарийхында қызық мағлыўматлар да гезлеседи. Бул ҳаққында елде еки түрли варинат бар. Бириншиси - Сәпиўра Сейфулғабит Мажитов пенен шайыршылық жарыстырып айтысты делинсе. Екиншиси - Сәпиўра шайыр шайыр Қазы Мәўлик пенен де хат арқалы айтысыпты деген мағлыўмат бар.

Дурысында да С.Мажитов Сәпиўра шайыр менен ушырасқан, оны танийды, жақсы биледи. Ол оның шайыршылығын бақалаған. Сонлықтан Сәпиўра қайтыс болғаннан кейин С.Мажитов елден, халық аўзынан Сәпиўраның қосықларын жыйнаған. Ҳақыйқатында Сәпиўарның көп қосықлары соңғы ўақытларда С.Мажитовтан жазып алынған.

Жуўмақлап айтқанда Сәпиўр шайыр XX әсирдин басында қарақалпақ халқының ишинен ҳаял-қызлар арасынан шыққан шайыр қыз. Қарақалпақ әдебияты тарийхындағы Сәпиўра менен Қазы Мәўликтің айтысы, С.Мажитов пенен Қазы Мәўликтің айтыслары, Дилим қусшының Қазы Мәўликке айтқан баязлары. Бул тек айтыслар емес ал, ол халық мәденияты тарийхында бир тутас дәстандай болып көринеди. Сәпиўра Жайылбек қызының дөретиўшилиги қарақалпақ әдебияты тарийхының раўажланыўына нызамлы бир бөлими болып табылады.

ЖАҢАБАЙ ҚАРАТАЙ УЛЫ

1. Жаңабай Қаратай улының өмири ҳәм дөретиўшилиги
2. Жаңабай Қаратай улының тәрип қосықларында ирониялық сүүретлеў усыллары
Шайырдың импровизаторлық таланты ҳаққында.
3. Шайырдың ЁҚазы ийшанё қосығында реал турмыстың сәўлелениўи
4. Шайыр дөретиўшилигиниң қарақалпақ әдебияты тарийхындағы орны ҳәм әҳмийети

Жәмийетлик турмыстың раўаажланыў басқышлары күтә қурамалы. Усындай қурамалы қубылыслар тарийх, мәденият, әдебият майданларына ири тулғаларды алып келеди. Олар өзлериниң халық арасындағы ислеген таң қаларлық әжайып ислери менен жәмийетшиликтиң ядында нешше жыллап, ҳәтте, әсирлер даўамында сақланып қалады. Оның өз заманында ислеген ислерин адамлар соңғы әўладларға үлги етип, улығлап айтып жүреди. Усындай адамлардың бири бизиң елимизде XX әсирдин басында жасаған Жаңабай Қаратай улы болды. Оның палўанлығы ҳаққында, атап айтқанда, Қарақалпақстанда атағы шыққан Оразбай ала бас, Турсын мақсым, Оразбай

хожа, Бала палұан, хан палұаны Мәдияр палұанды жыққанлығын, дәрьяның аржақ-бержағында гүресте оның арқасы жерге тиймегенлиги, шайыршылығы, бақсышылығы хаққында елде толып атырған әпсаналар таралып кеткен.

Бизің елимизде Жаңабайдың қәлемине тийисли ЁАқсүнгилё, ЁАйжамалё, ЁҚазы ийшанё атлы қосықларын қарақалпақ халықында билмейтуғын әдебиятшы дерлик ушыраспайды.

Жаңабай Қаратай улы 1890-жылы бұрынғы Әмиўдәрья бөлиминің Шымбай участкасындағы Жаңа базар болыслығының қарамағында, хәзирги Кегейли районының Кегейли колхозының территориясында туўылады.

Жаңабай 9-10-жассларынан-ақ әкесине жәрдемлесип әкеси от жаққан жерде отырып жасы үлкен адамлардың гәплерин тыңлап, халықтан қызық әңгимелер еситип өскен.

Жас ўақытларынан саз шертиўге ықласлы болған. Баласының бул талантын сезген Қаратай оған бир қазба дуўтар әкелип береді. Ол аўылдағы қыз-жигитлердің отырыспаларында дуўтар шертип қосық айтады екен.

Жаңабайда ақпа шайырлық (импровизаторлық) күшли болған. Ол 14-15 жасларынан-ақ Жаңабай шайыр деп тилге алына баслаған. Оның жас ўақытларында жазған ЁГүлзийраё, ЁДаўлетбийкеё, Ё Досларымё, ЁГеўишё атлы қосықлары халық арасына тез таралып кеткен. Елдеги ҳайт, той хәм мерекелерде Жаңабайдың бул қосықлары айтылатуғын негизги қосықлардан болады. Шайырдың ел ишине көп таралған ЁАқсүнгилё қосығының шығыў тарийхы жөнинде гәплер бар.

Бир тойда, ылақ ойнайтуғын жерге баратуғын қызлардың ат-арбасында, оның алтақтасында отырып қосық айтатуғын бала табылмай қалыпты.

Сонда жас бала Жаңабайды адамлар әкелип қызлардың алдына алтақтаға отырғызыпты. Сонда Жаңабай қасында отырған қызға:

-Апа атың ким? -деп сорапты. Ол:

-Ақсүнгил, -деп жуўап берипти. Оның атын еситкеннен баслап Жаңабай дәрхәл:

Ақсүнгил дейдилер сениң атыңды,

Қазаяқлы дерлер ҳасыл затыңды,

Алтыңға қаплайын айтқан гәпинди,

Мүберек жәмалын көрдим Ақсүңгүл.

-деп иркилместен импровизаторлық пенен ядынан шығарып қосықты айтыпты. Бул қосықтың шығыў тарийхы хаққында халық арасында басқа да гәплерди ушыратамыз.

Шайырдың сатиралық дүркиндеги қосықларының қатарына ЁНарымбет мақсымқаё, ЁСултамурат баққалғаё, ЁНарбайғаё, ЁЖийемурат зергергеё, ЁГеўишё, ЁАтаханё, ЁҚазы ийшанё қосықлары киреди.

Жаңабай шайырдың хәр бир шығармасында шайыр жасаған дәўирдеги жәмийетлик өмирдеги елеўли қубылыслардың көркем көринислерин көремиз.

ЁНурымбет мақсымё қосығының мазмунына нәзер салсақ, Нурымбет деген мақсымның үйинің қасындағы қоңсы жесир кемпирдің пыязын урлайтуғынының гуўасы боламыз. Ол кемпир қоңсы-қобаларына хәр күни пыязым урланды деп шыжа-пыжасы шығады екен. Нурымбет пыязын урлап кетип баратырғанлығын көрген

кемпир бир күни шаўқым салады. Пүткил аўылға масқара етеди. Усы ўақыяның гуўасы болған шайыр Нурымбет мақсымды әшкаралап төмендегидей етип қосық жазады.

Мақсым ийшан пыяз урлап,
Үйлерине қайтты зырлап,
Сорлы кемпир қалды шырлап,
Уят болды мақсым ийшан,

Шайыр сарказмы күтә өткир. Жаңабай Қаратай улы қосықтарында сарказм менен бирге ирония да шеберлік пенен пайдаланылады.

Жаңабай шайырдың шығармалары XIX әсир басындағы жәмийетлик-сиясий халықлық пикирлер менен байланысly еди.

Шайыр қосықтарындағы халыққа ең көп таралған, халық қосығына айланып кеткен шығармасы. ЁҚазы ийшанё қосығы болып есаплаанды. Бул шығарманың да келип шығыў тарийхы бар: Күнликшиликтен жарымаған Жаңабай Ақтуба бойындағы Юсуп қазы дегенге дийхан жүреді. Шайырдың өмиріндегі ең бир қыйыншылықты көп көрген күнлериниң бири усы Юсуп қазының есигинде жүрген күнлери болады. Усы жерде ол атақлы ЁҚазы ийшанё қосығын дөретеді.

Жаңабайдың ЁҚазы ийшанё қосығы 32 шуўмақтан ибарат. Ең дәслеп 1928-жылы халық қосығы сыпатында елден жазып алынған бул қосық жақынға шекем әдебият тарийхында халық қосығы ретинде белгиленип жүрди.

Қосықтың елге кең таралыўының тийкарғы себеби, оның негизинде тек бир ғана шайырдың өмирине характерли болған ҳәдийсе жырланбастан, ал XX әсирдиң басындағы қарақалпақ халқының феодаллық дүзим дәўирине тән болған өмири өзиниң сәўлесин тапты.

Жаңабай шайыр дөретиўшилиги мазмуны, идеялық-тематикалық бағдары жағынан сол дәўирдегі халықтың турмыс қыйыншылықларын сөз еткенлиги ушын әҳмийетли. Себеби, шайыр шығармаларында тек ғана өз басынан өткерген қыйыншылықлар емес, халықтың турмысын көрсетиўге деген умтылыслар болды.

Пайдаланылған әдебиятлар

Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдиң ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Н., ЁБилимё, 1995.

АЯПБЕРГЕН МУҰСА УЛЫ

1. Аяпберген Муұса улының өмирі хәм дөретиўшилиқ жолы
2. Шайыр дөретпелериниң идеялық-тематикалық бағдарлары
3. Шайыр поэзиясының қарақалпақ әдебиятындағы орны

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятының ең ири талантлы шайырларының бири Аяпберген Муұса улы қарақалпақ поэзиясының раўажланыўына үлкен үлес қосқан сөз шеберлеринен есапланады.

Аяпберген Муұса улы 1880-жылы Соркөл деген аўылда гедей дийхан шаңарағында туўылады. Аяпбергенниң әкеси де хат жазып, хат танийтыўғын саўаты бар адам болған. Сонлықтан да аўылда адамлар оны Молла Муұса деп атаған.

Аяпберген Муұса улы жас ўақытларынан-ақ аўыллық мектепте оқып саўатын ашқан. Ол жас гезлеринен-ақ қатықулақ, көркем сөзге шебер бала сыпатында көзге түседі. Аяпберген 15-20 жасларында аўыл елге танылған шайыр-қыссахан болып жетилиседі.

Тәбийий талант ийесине өзи жасаған дәўириниң әдебияты, көркем өнери, мәденияты, қулласа шайыр жасаған мәдений орталық үлкен тәсир жасайтуғынлығы белгили.

Шайырдың шайыршылық уқыбының жетилисип киятырған басқышларында қарақалпақ халқының тарийхый-сиясий, жәмийетлик, мәдений өмирлеринде үлкен-үлкен өзгерислер пайда болып атырған ўақытлары еди.

Аяпберген шайырдың қыссахан сыпатындағы репертуарында халық қосықларының әжайып үлгилери, ал дәстанлардан болса, парсы түрк, араб тиллеринен қарақалпақшаға аўдарылған дәстанлар орын алғанлығы белгили.

Аяпберген шайыр XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы сиясий-жәмийетлик, социаллық, мәдений раўажланыў белгилерин өз дөретиўшилигине сиңирген адам. Оның шығармаларының бир қатар сыпатлы усы белгилерин усы мәданияттың дәстүри белгилейтуғын еди десек қәтелеспеймиз.

Соның ушын да оның дөретпелеринде де тәрип мазмундағы қосықлар көп болды. Мәселен: Шайырдың өзи де ЁҚарақалпақтадыё деген қосығын тәрип қосығы деп атағанлығы мәлим.

ЁҚайдаё, ЁЯранларё, ЁТаймасбекё, ЁКелинё, ЁКемалё, ЁМолла Аманкулё, ЁМақсымжан қызё, ЁКелдиё, ЁКөк атё ҳ.т.б. шығармаларын тәрип мазмунындағы қосықлар қатарында атап өтиўимиз мүмкин.

ЁҚарақалпақтадыё деген тәрип қосығының ҳәр бир қатарында шайырдағы миллий сезим хәм патриотизм идеялары жаңлап еситиледи:

Аржақ-бержақ болып еки сан болған,
Бөлим-бөлим еллер қарақалпақтады,
Ғарқылдасып үйрек ушып, ғаз қонған,
Айдын-айдын көллер қарақалпақтады.

Бул шайырдың ғана туўылған елге, халыққа муҳаббаты десек қәтелескен болар едик. Бул барлық қарақалпақлардағы өз елине, өз халқына, оның сән салтанатына, үрп-әдетине, жерине, тәбиятына болған шексиз, меҳир муҳаббаты. Шайыр аты аталған

шығармасында ел-халқының кеўліндегі ой-пикирлерін қосыққа салып жырлайды, мақтаныш етеді.

Поэзияның құнлылығы да сонда, мейли жазылғанынан баслап қанша жыллар, нешше әсирлер өтсе де, мейли халықтар тарихында қандай жәмийеттік жағдайлар орнамасын, мейли әдебиетке, мәдениетке қандай талаптар қойылмасын, халық кеўліндегі арзыу-арманын, мақсат-тілегін сәулелендірген қосық өзінің мәңгі құнлығын жоғалтпайды. Бұған Аяпберген Муұса улының қосықтары дәлilл бола алады.

Тәрип қосықтардың және бір өзіншелігі сонда, оларда еркін пикирлеу және көркем қыял, жетекшілік етеді.

Шайырдың ЁҚайдаё қосығында лирикалық персонаждың ишкі гүйзеліслері, тәшүішлері сүўретленеді:

Кеўлим айтар журт-сорасам, бий болсам,

Маған өйтип бойсынғандай ел қайда,

Қарун киби журттан озған бай болсам,

Алтын, гүмис, дунья менен мал қайда?

Шайырдың өзінше пикирлер уқыбы сонда, ол лирикалық персонаждың ҳеш бир нәрсе көре алмайтуғын еркін дуньясын көркем сәулелендіреді.

ЁҚәтқудаё деген қосығында шайыр бий, байларға жаранып, жағымпазланып, еплеп-сеплеп елге қәтқуда болғандай болған Жолымбеттің үстинен ирониялық ҳүким шығарады.

Жуўмақлап айтқанда, Аяпберген Муұса улы ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басында жасап өз елине, өз халқына дәретиўшилиқ жақтан белсенділік пенен хызмет еткен шайыр болды. Оның қосықтарының көпшилигі өз заманласларының қосықтарындағыдай арнаў, тәриплик қосықтардан және юмор-сатиралық шығармалардан ибарат болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Муұсаев А. Биринши май. Н., ЁҚарақалпақстанё, 1980.

Пахратдинов Ә. ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсир басындағы қарақалпақ әдебиеті тарихы. Н., ЁҚарақалпақстанё, 1996.

